

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Transitie tussen de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen in een perifeer gelegen microregio van Noord-Francia: de Pagus Renensis van de 4de tot de 8ste eeuw na Chr. : Een archeologische synthese

Annaert, H.E.A.P.

Citation

Annaert, H. E. A. P. (2022, September 15). *Transitie tussen de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen in een perifeer gelegen microregio van Noord-Francia: de Pagus Renensis van de 4de tot de 8ste eeuw na Chr. : Een archeologische synthese*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3458544>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3458544>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

3

DE BESCHIKBARE DATASET

3 De beschikbare dataset

3.1 De archeologische bronnen

3.1.1 Inleiding

Terwijl een geschreven bron gemanipuleerd kan zijn door het eindeloos overschrijven van manuscripten of het aanbrengen van subjectieve wijzigingen of door het volgen van voorbijgestreefde paradigma's, beschouwt men de archeologische vondsten vaak als de enige onafhankelijke bron alhoewel de verschillende theoretische strekkingen kunnen leiden tot subjectieve interpretaties. Verder gelden volgende voorwaarden. Ten eerste moet het cultureel materiaal *in situ* aangetroffen zijn. Ten tweede moet de contextuele interpretatie correct zijn: vondsten in een funeraire context hoeven zeker niet dezelfde betekenis te hebben dan vondsten uit een nederzettingcontext.

Het is vooral de funeraire archeologie die haar stempel gedrukt heeft op de kennis van de vroege middeleeuwen. De ontdekking van het graf van Childeric in Doornik in 1655 en de 19de-eeuwse ontdekkingen van de rijke zgn. 'rijengravingen' leidden tot verschillende interpretaties over de transitieperiode tussen de laat-Romeinse fase en de vroege middeleeuwen. Vooral de aanwezigheid in deze graven van wapens en van bepaalde sieraden waaraan men een etnische betekenis koppelde, deed de onderzoekers uit de 19de eeuw concluderen dat deze graven toebehoorden aan Germaanse krijgers die Gallië volgens het historische discours in grote getale waren binnen gevallen. Op basis van typologische aspecten van sieraden en andere voorwerpen dacht men zelfs de etnische herkomst van deze Germanen te kunnen traceren. Ondanks het feit dat zelfs in de 19de eeuw gewaarschuwd werd voor deze weinig kritische denkwijzen⁹⁸, bleef het tot in de 20ste eeuw duren eer men afstapte van dit paradigma en andere verklaringen trachtte te zoeken voor de aanwezigheid van deze rijke vroegmiddeleeuwse graven. Op eenzelfde weinig kritische manier bracht men de oriëntering van de graven en het verdwijnen van grafgraven vanaf de 7de eeuw in verband met het christendom. Ondertussen beseffen de onderzoekers dat de kerstening niet overall even intensief en algemeen is verlopen en is het duidelijk dat andere fenomenen aan de oorsprong liggen van de wijziging in funeraire tradities⁹⁹.

Anderzijds hebben de onderzoekers uit de 19de en het begin van de 20ste eeuw baanbrekend werk verricht in de materiaalstudies zodat momenteel gedetailleerde chronologische reeksen voorhanden zijn o.a. van Joachim Werner, Kurt Böhner, Hermann Ament, Frank Siegmund, Patrick Périn en René Legoux¹⁰⁰.

De toename van opgravingen voorafgaand aan bouwwerken, onder invloed van het Europese verdrag van Malta (1992), heeft inmiddels ook geleid tot een toename van de archeologische kennis over de vroege middeleeuwen. Naast grafcontexten zijn nu eveneens nederzettingen en artisanale productiecentra bekend. Inzichten in de evolutie van de huisplattegronden en de toegepaste productietechnieken in de artisanale centra, gekoppeld aan een interdisciplinaire onderzoeksaanpak, bieden een nieuwe perspectieven voor de hedendaagse

⁹⁸ O.a. van Godefroid Kurth in 1888 (Bührer-Thierry & Mériaux 2014, 556).

⁹⁹ Halsall 2010, 263-268.

¹⁰⁰ Werner 1935; Böhner 1958; Ament 1975; Siegmund 1998; Périn 1980; Legoux *et al.* 2004-2006-2009-2016.

onderzoekers.

De catalogus in de appendix biedt een overzicht van alle archeologische registraties die bekend zijn binnen het studiegebied van de *pagus Renensis*. De beschikbare archeologische data uit de 4de tot 8ste eeuw na Chr. zijn gemakshalve gerangschikt per gemeente en deelgemeente¹⁰¹. Er is voor deze transitieperiode tussen de Romeinse tijd en de middeleeuwen een onderscheid gemaakt tussen verschillende types sites met name nederzettingen, cultusplaatsen, funeraire sites en losse vondsten¹⁰². In totaal zijn 121 records geregistreerd waarvan sommige onder meerdere categorieën sites in te delen zijn wat volledigheidshalve 132 items geeft bestaande uit 44 nederzettingen, zeven cultusplaatsen, drie artisanale sites, 19 funeraire sites en 59 losse vondsten.

De meeste archeologische data in deze catalogus zijn het resultaat van recent archeologisch onderzoek. Terwijl het in de 19de en 20ste eeuw vooral Merovingische grafvelden waren die aan het licht kwamen, leidde vanaf het einde van de 20ste eeuw de zgn. Malta-archeologie¹⁰³ tot de ontdekking van de minder zichtbare nederzettingssites. De aandacht van sommige universiteiten voor lokaal gericht prospectie-onderzoek als licentiaats- of masterthesis¹⁰⁴ en de activiteiten van lokale verenigingen toonden dan weer de aanwezigheid aan van potentiële sites in de vorm van schervenconcentraties of losse scherven gevonden aan de oppervlakte van beploegde akkers, in deze studie opgenomen als losse vondsten. Een toleranter beleid en meldingsplicht t.a.v. metaaldetectie liefhebbers heeft een extra en belangrijke toevoer van nieuwe losse vondsten tot gevolg.

Dat de toepassing van de archeologiewetgeving en de commercialisering van de archeologiesector een gunstige invloed heeft gehad op de kwantiteit van de archeologische opgravingen, kan niet ontkend worden. Van de 121 records die deel uitmaken van deze studie zijn maar liefst 61 records ofwel 50,4% van het databestand, het gevolg van een archeologisch onderzoek (inclusief metaaldetectie) uitgevoerd na 2000.

Dank zij deze nieuwe informatie en nieuwe inzichten over het transitieproces van de Romeinse naar de middeleeuwse periode, is het mogelijk nieuwe modellen te ontwikkelen over de bewoningsevolutie in de diverse regio's van het toenmalige Gallië en het latere *Francia*. Zo wordt het meer en meer duidelijk dat er geen abrupte breuk in bewoning is geweest en er dus wel degelijk een bewoningscontinuïteit geweest is tussen de 4de en de 5de eeuw (zie *infra*). Migratie uit het Overrijnse gebied is niet te ontkennen maar is heel geleidelijk en op een veel beperktere schaal gebeurd dan men vroeger dacht. De archeologische bronnen lijken eerder

¹⁰¹ De CAI-release van oktober 2019 vormt de begrenzing van deze catalogus (<https://cai.onroerenderfgoed.be/> -laatste CAI raadpleging op 31/10/2019).

¹⁰² Zie de inleiding van de catalogus voor de gevolgde methodologie.

¹⁰³ Sinds 1993 is een decreet m.b.t. het behoud van het archeologisch patrimonium in Vlaanderen van kracht; dit decreet werd ondertussen meerdere malen grondig hervormd wat leidde tot het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 en haar uitvoeringsbesluiten die wat betreft archeologie een laatste aanpassing ondergingen in april 2019 (<https://www.onroerenderfgoed.be/regelgeving> (laatst bezocht op 19/02/2020)). Met dit decreet zit archeologie verankerd in het proces van de ruimtelijke ordening zodat elke bouwheer verplicht is om verkavelings- en bouwwerken vanaf een bepaalde oppervlakte te laten voorafgaan aan een archeologisch vooronderzoek, eventueel gevolgd door een vlakdekkend vervolgonderzoek. Deze maatregel had de commercialisering van de archeologiesector tot gevolg.

¹⁰⁴ Vooral de universiteit van Gent speelde hier een voortrekkersrol, de universiteit van Leuven volgde dit voorbeeld hetzij in mindere mate.

te wijzen op een conflictloze integratie van Overrijnse kolonisten families met de nog resterende autochtone Gallo-Romeinse bevolking. De aanwezigheid van vreemde of exotische voorwerpen is niet enkel te verklaren vanuit migratie achtergronden maar ook vanuit commerciële of socio-politieke *exchange*-activiteiten en exogamie (zie *infra*). In de onderstaande bespreking van de archeologische vindplaatsen is in het licht van deze nieuwe visies, geopteerd om de traditionele cultuurhistorische indeling in 'laat-Romeinse' en 'vroegmiddeleeuwse periode' te verlaten. De chronologische indeling bestaat aldus uit drie hoofdstukken met name de eerste tot einde derde eeuw na Chr., de vierde tot eind zesde eeuw na Chr. en tot slot de zevende en achtste eeuw na Chr.

3.1.2 Bewoning

Eerste eeuw tot eind derde eeuw na Chr.

In 65 van de 123 gemeenten (53%) zijn op een of meerder plaatsen indicaties voor de aanwezigheid van Romeinse bewoning aangetroffen (tabel 3.1). In 38 van deze gemeenten (58,5% van de gemeenten waar Romeinse aanwezigheid is vastgesteld en 30,8% van het totale aantal gemeenten) is daarenboven bewoning in de laat-Romeinse en/of Merovingische periode geattesteerd. Hierbij gaat het in 23 gevallen om een mogelijke continuïteit van de Romeinse naar de laat-Romeinse periode (4de tot begin 5de eeuw). In 15 ervan lijkt bovendien een verdere continuïteit mogelijk in de latere 5de en 6de eeuw periode maar is een kritische review van de vooropgestelde dateringen noodzakelijk om dit te kunnen bevestigen. In de 15 overige gemeenten met Romeinse bewoning zijn indicaties voor een occupatiefase aanwezig vanaf de 6de tot 8ste eeuw. Ook voor deze laatste sites is verder onderzoek noodzakelijk om deze dateringen scherper te stellen.

Gemeente	Vindplaats	Aard	Datering	continuïteit
Antwerpen	Tussen Burcht en Grote Markt	Bewoning en begraving	1B - 3d	enkel losse vondsten- 4de, 5de, 6de eeuw
Antwerpen	Sint-Augustinus	begraving	2b - 3a	
Deurne (Antw.)	Eksterlaar	Bewoning	1 - 3d	4de, 5de-8ste eeuw?
Ekeren (Antw.)	Laar	Bewoning	1 - 2	
Ekeren (Antw.)	Kouter	Bewoning	2 - 3	
Ekeren (Antw.)	Wilgehoeve	Bewoning	2 - 4	4de eeuw
Ekeren (Antw.)	Schoonbroek	Bewoning		
Wilrijk (Antw.)	o.a. bij Fort VI	Losse vondsten (aardewerk) en 19de-eeuwse vondsten		
Balen	Karrestraat en Schoorheide	Losse vondsten (o.a. 2 Ag denarii)		
Olmen (Balen)	Voddenberg en Zwartwaterweg	Losse vondsten (T.S en munten: sesterius en as.)	onbepaald	

<i>Gemeente</i>	<i>Vindplaats</i>	<i>Aard</i>	<i>Datering</i>	<i>continuïteit</i>
Berlaar		Losse vondsten (munten) & muntschat		
Boechout	Kapelleveld en Oost-Kapelleveld	Prospectievondsten (concentraties)		4de tot 8ste eeuw
Vremde (Boechout)	Millegem & Vremdermolen	Prospectievondsten (concentraties)		4de tot 8ste eeuw
Boom	Krekelenberg	Bewoning	1 - 2	
Bornem	Luipegem	Prospectievondsten	2 - 3	4de tot 8ste eeuw
Hingene (Bornem)	Eikevliet/Steenlander/Broekstraat	Prospectievondsten	2 - 3	4de tot 6de eeuw
Mariekerke (Bornem)		Prospectievondsten		
Weert (Bornem)		Losse vondsten		
Borsbeek		Prospectievondsten		
Duffel		Losse vondsten		
Edegem	Buizegem	Begraving	2 - 3	7de-8ste eeuw
Geel	Eikevelden, Kanunnikenblok, Elsum, J.B. Stessenstraat	Bewoning, begraving?	1 - 4	4de tot 8ste eeuw
Grobbendonk	Steenberg	Bewoning, begraving, art. prod.	1 - 3	4de en 5de eeuw
Herentals		Losse vondsten (o.a. munten)		
Morkhoven (Herentals)		Losse vondsten		Indet VrME
Herenthout		Prospectievondsten & begraving?		
Herselt		Losse vondsten (munten)	2	
Herselt (Ramsel)		Begraving?		
Hove		Prospectievondsten en begraving?		4de tot 8ste eeuw
Kasterlee		Losse vondsten		7de-8ste eeuw
Tielen (Kasterlee)		Losse vondsten		7de-8ste eeuw
Kontich	Steenakker, Groeningelei, Alfsberg	Bewoning en losse vondsten (munt)	1 - 3	4de tot 8ste eeuw
Eindhout (Laakdal)		Losse vondsten		
Vorst (Laakdal)	Steenbergen/Westmolenveld	Bewoning		6de-8ste eeuw

<i>Gemeente</i>	<i>Vindplaats</i>	<i>Aard</i>	<i>Datering</i>	<i>continuïteit</i>
Lier	Duwijk, stadscentrum	Bewoning	1a - 2	4de tot 6de eeuw
Malle (Oostmalle)	Kapelakkers	Prospectievondsten		6de eeuw
Mechelen	Centrum, Battel, Muizen/Hanswijk	Losse vondsten & bewoning		4de tot 8ste eeuw
Heffen (Mechelen)		Losse vondsten & bewoning		
Hombeek (Mechelen)		Bewoning & begraving	1 - 3	
Leest (Mechelen)		Bewoning & losse vondsten		
Muizen (Mechelen)		Bewoning, begraving, wegtracé & losse vondsten		6de tot 8ste eeuw
Meerhout		Bewoning, begraving & losse vondsten	1 - 2	
Mol		Bewoning (?) & losse vondsten		5de tot 8ste eeuw
Mortsel	Steenakker	Bewoning & prospectievondsten	1 - 3	4de-5de eeuw
Nijlen		Muntschat	1BC-1AD	7de-8ste eeuw
Bevel (Nijlen)		Bewoning (waterput)	1	
Kessel (Nijlen)	Bartstraat	Prospectievondsten (concentraties)		
Puurs	Licherstraat	Bewoning & prospectievondsten	1BC-1AD & onbepaald	4de tot 8ste eeuw
Breendonk (Puurs)		Muntschat		4de eeuw
Liezele (Puurs)		Bewoning & prospectievondsten		4de tot 8ste eeuw
Ruisbroek (Puurs)		Prospectievondsten & muntschat		4de eeuw
Ranst		Bewoning	1 - 2	Indet VrME
Broechem (Ranst)		Prospectievondsten, muntschat & bewoning	onbepaald	5de-8ste eeuw
Emblem (Ranst)		Prospectievondsten & houtskoolmeilers		5de-8ste eeuw
Oelegem (Ranst)	Steenbergen	bewoning	1B – 3a	4de tot 8ste eeuw
Retie		prospectievondsten		Indet VrME
Rumst	Molenveld	Bewoning, begraving, versterking	1 - 3	4de eeuw?

Gemeente	Vindplaats	Aard	Datering	continuïteit
Reet (Rumst)		Prospectievondsten		
Schelle	Speltenvelden	Bewoning		
Sint-Amands		Losse vondsten		4de eeuw
Vorselaar		Bewoning & losse vondsten	2B – 3B	
Westerlo		Losse vondsten		
Wijnegem	Steenakker, Krabbershoek	Bewoning, cultusplaats	1a - 3	4de tot 8ste eeuw
Willebroek		Bewoning & losse vondsten	1B – 3d	Indet VrME
Tisselt (Willebroek)	De Hulst	Bewoning	1a - 3	7de-8ste eeuw
Zandhoven	Bruggestraat	Bewoning	2	
Pulle (Zandhoven)	Keulsebaan, Nederviersel	Prospectievondsten (concentraties)		4de tot 8ste eeuw
Halle (Zoersel)	Dorpscentrum	Bewoning	1 - 3	
Zwijndrecht		Bewoning		

Tabel 3.1: Overzicht van de Romeinse bewoning in de pagus Renensis met aanduiding van eventuele continuïteit in laat-Romeinse en Merovingische periode.

Overview of the Roman settlement sites in the *Pagus Renensis* with indication of any continuity in the Late Roman or Merovingian periods.

Wat de geografische verspreiding van deze Romeinse occupatie betreft, zijn voornamelijk vier grote concentraties op te merken: ten eerste een noordwaartse verspreiding vanuit Rumst over Kontich, Boechout, Hove, Mortsel, Edegem richting Wijnegem; ten tweede een oostwaartse lijn vanuit Kontich over Lier, Nijlen, Ranst, Pulle, richting Grobbendonk en verder naar Kasterlee; een derde concentratie tekent zich af in de regio van Klein-Brabant op de dekzandrug die er de Schelde in zuidwest-noordoostelijke richting flankiert (Bornem, Puurs, Sint-Amands) en een laatste concentratie is zichtbaar in de regio van Mechelen langs de Dijle en Zenne en lijkt aan te sluiten bij meer zuidelijk gelegen vindplaatsen in Vlaams-Brabant langs de rechteroever van de Zenne. Deze concentraties lijken in verband te staan met het Romeinse wegennet en de aanwezige rivieren (zie hoofdstuk 4.2).

Het is opmerkelijk dat er nauwelijks Romeinse bewoning is vastgesteld op de hogere zuidelijke en westelijke uitlopers van het Kempens Plateau, een tendens die zich ook de volgende eeuwen lijkt voort te zetten (fig. 3.1). Pas vanaf de 7de en 8ste eeuw lijken in dit gebied nieuwe nederzettingen tot stand te komen (fig. 3.7).

Grobbendonk en wellicht ook Kontich en Rumst zijn te interpreteren als officiële nederzettingen of *vici*, economische knooppunten langs het Romeinse wegennet¹⁰⁵. Nabij Grobbendonk en wellicht ook te Rumst moet bovendien een oversteekplaats over resp. Nete en Rupel gesitueerd worden. Te Grobbendonk en Kontich zijn sporen van meerdere parallel naast elkaar gelegen gebouwplattegronden met de korte zijde gericht naar een weg, alsook een of meerdere tempelcomplexen en sporen van andere officiële gebouwen blootgelegd. Te

¹⁰⁵ De Boe 1985 (Grobbendonk); Reyns *et al.* 2017B (Kontich); Sevenants 1987B; 1988; 1989; 1990A; 1990B en 1991A en 1991B (Rumst).

Rumst wijzen kelderstructuren en een bijzonder rijk vondstenmateriaal op de belangrijkheid van de site. Op de drie vindplaatsen getuigen meerdere sporen van artisanale bedrijvigheid alhoewel de woonstalboerderijen te Kontich ook een ruraal karakter vertonen. Enkel Grobbendonk lijkt met drie heiligdommen, een badgebouw, een gebouw met een officiële functie en duidelijke aanwijzingen voor artisanale activiteiten¹⁰⁶ de enige officiële *vicus* die de naam ‘agglomeratie’ waardig is. De Boe interpreteerde deze *vicus* daarom als de hoofdplaats van een *pagus* binnen de *civitas Tungrorum*. In de evolutie van de *vicus* is zelfs een bescheiden urbanisatieproces zichtbaar¹⁰⁷. Kontich en Rumst lijken eerder plaatselijke rurale centra te zijn waar evenwel – althans te Kontich – een heiligdom aanwezig was en waar pottenbakkersovens en resten van metaalnijverheid wijzen op artisanale en economische bedrijvigheid¹⁰⁸. De drie centra waren bewoond van de 1ste tot de 3de eeuw.

De bewoningssporen in de nabijheid van de Schelde te Antwerpen en deze te Duffel en Lier, beide gelegen langs de Nete (zoals Grobbendonk), maar ook Mechelen langs de Dijle, wijzen mogelijk ook op het bestaan van gelijkaardige kleine (handels)nederzettingen langs deze rivieren alhoewel hiervoor nog geen duidelijke aanwijzingen aanwezig zijn¹⁰⁹.

Te Rumst zijn overtuigende indicaties aanwezig die wijzen naar militaire aanwezigheid¹¹⁰. Wellicht vanwege de strategische ligging nabij de samenvloeiing van Dijle en beide Netes in de Rupel, werd in de tweede helft van de 2de eeuw een verdedigingssysteem aangelegd, bestaande uit twee parallelle rijen palen ter ondersteuning van een walsysteem en een dubbel grachtencomplex waaronder een spitsgracht. Een dakpanfragment met stempel CGPF (*classis germanica pia fidelis*)¹¹¹ wijst mogelijk op de aanwezigheid van Romeinse hulptroepen in het kamp vanaf het einde van de 2de of het begin van de 3de eeuw.

Het blijft verder een intrigerende vraag of ook aan de Schelde in Antwerpen een Romeinse militaire versterking aanwezig was zoals in het verleden reeds verondersteld werd¹¹². De ligging van een aantal hogere stuifzandopduikingen langs de rechter Schelde-oever en de zeer strategische ligging ervan met uitzicht op de Schelde-bocht maakt deze veronderstelling zeer aanvaardbaar. Verhulst situeerde daarom een mogelijk kamp ter hoogte van de vroegere Sint-Michielsabdij, ongeveer 1000m ten zuiden van de latere Burchtsite. Hij ziet de kerk van het Sint-Michielskapittel als de locatie van een oudere kerk gewijd aan Sint-Petrus en Paulus, gesticht door Amandus of door zijn volgelingen rond het einde van de 7de of 8ste eeuw. De geschreven bronnen situeren deze kerk immers ‘*infra castrum Antwerpis*’¹¹³. Recent

¹⁰⁶ Tijdens de eindfase van deze dissertatie kwamen in 2019-2020 op de Steenberg in Grobbendonk nog meerdere pottenbakkersovens aan het licht (opgravingen All-Archeo).

¹⁰⁷ *Vicus*: De Boe 1985; Reyns *et al.* 2014; Reyns & Cleda 2018. Grafvelden: Janssens 1966; Verbeeck 2010.

¹⁰⁸ Verbeeck 1993 (Kontich); Sevenants 1991B, 35-38 (Rumst). Hierbij dient opgemerkt dat de vindplaats ter Rumst nog niet ten volle onderzocht en gepubliceerd is.

¹⁰⁹ Oost 1982 en 1987 (Antwerpen); Mariën 1970 (Duffel); Bruggeman *et al.* 2012 (Lier); Gierts 2014 (Mechelen). Tijdens de opmaak van deze dissertatie kwamen eind 2019 nabij de Grote Markt in Antwerpen nieuwe aanwijzingen van een eerder rijke Romeinse bewoning aan het licht (<http://www.archeonet.be/?p=53237#more-53237> – geraadpleegd op 21/01/2020).

¹¹⁰ Sevenants 1991B, 45-50.

¹¹¹ Romeinse militaire vloot met thuishaven in Keulen, vooral aanwezig in het mondingsgebied van Rijn, Maas en Schelde (Sevenants 1989 en https://en.wikipedia.org/wiki/Classis_Germanican - bezocht op 23/05/2019).

¹¹² Verhulst 1978; Rombaut 1992.

¹¹³ Verhulst 1978.

onderzoek van de Burchtsite echter onthult ondertussen echter zeer plausible aanwijzingen dat er inderdaad Romeinse militaire aanwezigheid zou kunnen geweest zijn en dan wel op de Burchtsite zelf¹¹⁴.

Tenslotte is nog de aanwezigheid van laat-Romeinse *militaria* te vermelden te Lier (050) en in enkele vermoedelijke vrouwengraven te Broechem (186) wat laat veronderstellen dat ook te Lier met haar strategische positie aan de samenvloeiing van beide Netes mogelijk een militaire versterking met Romeinse oorsprong kan gezocht worden.

Te Hombeek, Leest, Mortsel en Vorst-Laakdal is sprake van een Romeinse 'villa' maar zoals de summiere grondplannen en/of opgravingsverslagen aantonen gaat het hier zeker niet om grote villadomeinen zoals die gekend zijn op het Haspengouwse leemplateau in de regio rond Tongeren¹¹⁵. De opgravingen te Mortsel tonen duidelijk aan dat deze '*villae*' een inheems-Romeins surrogaat op kleine schaal zijn van de grote Haspengouwse villa-domeinen.

De overige nederzettingssporen getuigen, voor zover er gebouwplattegronden en andere structuren te herkennen waren, van een rurale samenleving die in kleine groepen, wellicht in familiaal verband, samen leefde en waarvoor landbouw en veeteelt de bron vormden om in levensonderhoud te voorzien. De overlappings van gebouwplattegronden en een vaak continue fasering van de 1ste tot 3de eeuw wijzen erop dat de bewoners kozen voor plaatsvast nederzettingen. Bovendien sluiten deze Romeinse occupatiefasen dikwijls aan bij een voorgaande fase in de late ijzertijd zodat er sprake is van continuïteit. In de opgegraven huisplattegronden zijn woonstalgebouwen te herkennen opgetrokken in houtbouw. Ze evolueren vanuit de lokale ijzertijdtypes bekend als huizen van het tweebeukige *Oss-Ussen*-type (Boom-Krekelenberg, Geel-Eikevelden, Ekeren-Laar, Wijnegem-Steenakker, Wijnegem-Krabbershoek, Wijnegem-Blikstraat en mogelijk Puurs-Lichterstraat) naar het *Alphen-Ekeren*-type waarvan de dakdragende, zware middenpalen stilaan verplaatst werden naar de zijwanden en de kopse wanden zodat meer ruimte ontstond in het woon- en stalgedeelte van het huis (Deurne-Eksterlaar, Ekeren-Wilgehoeve, Geel-Eikevelden, Geel-Elsom, Lier-Duwijk, Hombeek-Zemstseweg, Ranst-Zevenbergen, Oelegem-Steenbergen, Wijnegem-Steenakker, Zandhoven-Bruggestraat, Halle-Sniederspad)¹¹⁶. Een laatste evolutie vanaf het begin van de 2de eeuw tot het begin van de 3de eeuw is deze naar grote en steeds langer wordende woonstalgebouwen met zware dakdragende zijwanden, slechts enkele middenstaanders en een dieper uitgegraven potstalgedeelte (Deurne-Eksterlaar, Ekeren-Wilgehoeve, Kontich-Groeningenlei, Vorselaar-Van de Wervelaan, Wijnegem-Krabbershoek, Tisselt-De Hulst, Halle-

¹¹⁴ Bellens *et al.* in prep.

¹¹⁵ Breuer 1940 (Hombeek); De Cock & Willems 1986 (Leest); De Boe 1966 (Mortsel), Verhofstadt 1968 (Vorst).

¹¹⁶ **Evolutie:** De Boe 1988; Verwers 1998-1999, 243-250; Delaruelle *et al.* 2004, 230-235; **Oss-Ussen:** Jacobs & De Smaele 2008 (Boom-Krekelenberg); Mervis & Deville 2014 (Geel-Eikevelden); Delaruelle *et al.* 2004, 189-191 (Ekeren-Laar); Cuyt 1987; 1991A; 1995 (Wijnegem-Steenakker); Annaert & Willems 2005, 84 (Wijnegem-Krabbershoek); Pedé *et al.* 2011 (Wijnegem-Blikstraat); Reyns & Van Buggenhout 2018; **Ekeren-Alphen:** Jennes *et al.* 2017; Alma in voorbereiding (Deurne-Eksterlaar); Ibens 1976 (Ekeren-Wilgehoeve); Bruggeman *et al.* 2012 (Geel-Elsom); Cryns *et al.* 2014 (Lier-Duwijk); Vander Cruyssen 2018, 47-62 (Hombeek-Zemstseweg); Van Liefferinge 2009A, 18-23 (Ranst-Zevenbergen); De Boe & Lauwers 1980 (Oelegem-Steenbergen); Cuyt 1983; 1985; 1987; 1991B; 2000 (Wijnegem-Steenakker); De Beenhouwer *et al.* 2018, 137-145 (Zandhoven-Bruggestraat); Claessens & Bruggeman 2017, 26-34 (Halle-Sniederspad).

Sniederspad)¹¹⁷. Op sommige vindplaatsen wijzen hybride vormen op lokale ontwikkelingen van de huisplattegronden. Op locaties waar gedurende lange tijd een continuïteit in bewoning was, zijn alle fasen van de evolutie in de huizenbouw aanwezig. Of er in de 3de eeuw een abrupt einde kwam aan deze houtbouwtradities is de grote vraag. Omdat op meerdere locaties toch een continuïteit in bewoning verondersteld wordt en omdat niet in alle plaatsen nieuwe kolonisten arriveerden, gaat men er meer en meer van uit dat de vigerende huisplattegronden een langer leven beschoren was dan tot voor kort werd gedacht¹¹⁸.

De kleinere bijgebouwen in deze rurale nederzettingen bestaan uit stal- en opslagruimtes zoals vier- of zespalige spiekers of eenbeukige structuren met de nokstaanders aan de korte zijde zoals te Geel-Kanunnikenblok¹¹⁹.

Waterputten met meestal een vierkante bekisting in eikenhout (Antwerpen-stadsparking, Deurne-Eksterlaar, Ekeren-Laar, Ekeren-Kouter, Ekeren-Wilgehoeve, Geel-Eikevelden, Kontich-Groeningenlei, Kontich-Steenakker, Bevel, Oelegem-Steenbergen, Wijnegem-Steenakker, Wijnegem-Krabbershoek) of een ronde bekisting uit aangepunte balken, paaltjes, planken en/of vlechtwerk (Antwerpen-Stadsparking, Geel-Eikevelden, Kontich-Steenakker, Lier-Duwijk, Vorselaar-Van de Wervelaan, Wijnegem-Steenakker, Wijnegem-Krabbershoek, Wijnegem-Blikstraat, Zandhoven-Bruggestraat) of een combinatie van beide (Kontich-Groeningenlei) voorzagen in de noodzakelijke watervoorraad¹²⁰.

Naast de typisch Gallo-Romeinse heiligdommen of *fana* in de eerder vermelde centra van Grobbendonk en Kontich zijn nog de inheems-Romeinse heiligdommen van Kontich-Alfsberg en Wijnegem-Steenakker te vermelden¹²¹. Beide ontwikkelden zich uit een lange ijzertijdtraditie tot vierhoekig afgebakende openluchtheiligdommen die mogelijk ook een functie hadden als centrale plaats. Kontich-Alfsberg werd in de loop van de 1ste eeuw voor Chr. omgevormd tot een inheemse versterking met een indrukwekkende gracht- en walstructuur. Deze grachten werden in de Romeinse periode weliswaar gedempt maar de locatie werd nooit meer bebouwd wat doet veronderstellen dat de bovennatuurlijke betekenis van deze plaats nog gedurende lange tijd gehandhaafd bleef onder de plaatselijke bevolking.

Zowel de vastgestelde bouwtradities als de materiële cultuur die op de deze vindplaatsen aanwezig waren, tonen aan dat de in de metaaltijden gevestigde tradities en geloofsuitingen

¹¹⁷ Verwers 1998-1999, 244-246; Alma 2016; Jennes *et al.* 2017 en Alma in voorbereiding (Deurne-Eksterlaar); Ibens 1976 en Bellens 2006 (Ekeren-Wilgehoeve); Cléda *et al.* 2016, 33-41 (Kontich-Groeningenlei); Hazen 2017, 48 (Vorselaar-Van de Wervelaan); Annaert & Willems 2005 (Wijnegem-Krabbershoek); Reyns *et al.* 2017A, 33-54 (Tisselt-De Hulst); Claessens & Bruggeman 2017, 26-34 (Halle-Sniederspad).

¹¹⁸ Van Thienen 2016.

¹¹⁹ Dyselinck 2016, 37-38.

¹²⁰ Oost 1982, 15 (Antwerpen-stadsparking), Alma 2016; Jennes *et al.* 2017 en Alma in voorber.-rapport nog niet ingediend (Deurne-Eksterlaar); Delaruelle *et al.* 2004, 193 (Ekeren-Laar), Minsaer 2003, 120 (Ekeren-Kouter), Bellens 2006 (Ekeren-Wilgenhoeve), Lauwers 1980 (Bevel); De Boe & Lauwers 1980, 18 (Oelegem-Steenbergen); Cuyt 2000 (Wijnegem-Steenakker); Mervis & Deville 2014A (Geel-Eikevelden), Smeets & Steenhoudt 2012, 14 en Cléda *et al.* 2016, 49-51 (Kontich-Groeningenlei); Reyns *et al.* 2017B, 164-171 (Kontich-Steenakker); Cryns *et al.* 2014 (Lier-Duwijk), Hazen 2017, 60-61 (Vorselaar-Van de Wervelaan); Cuyt 1991A, 100-102 (Wijnegem-Steenakker); Annaert & Willems 2005, 86 (Wijnegem-Krabbershoek); Pedé *et al.* 2011 (Wijnegem-Blikstraat); De Beenhouwer *et al.* 2018 (Zandhoven-Bruggestraat).

¹²¹ Annaert 1994 en 1999A (Kontich-Alfsberg); Slofstra & van der Sanden 1987, 138-143 (Wijnegem).

nog zeer lange tijd stand hielden. De Romanisatie deed slechts traag haar intrede in deze perifere regio en de nieuwe pottenbakkersproducten bleven vaak nog trouw aan de vertrouwde inheemse vormen in handgemaakt aardewerk (cf. *terra nigra*-vormen uit de oven in Kontich¹²²). Handelsactiviteiten zorgden anderzijds voor de import van Romeinse producten zoals *dolia* en amforen (als verpakkingsmateriaal), kruikwaar, *terra sigillata* en beschilderde waar (als luxe tafel- en drinkgerei). Het handgemaakte aardewerk vervaardigd naar aloude ijzertijdtraditie in de huiselijke sfeer, bleef in gebruik tot in de 3de eeuw. Net zoals voor de houtbouwtradities, lijken de nieuwe onderzoeksvisionen er meer en meer vanuit te gaan dat ook de aardewerkvormen na het midden van de 3de eeuw nog langere tijd in gebruik bleven dan men vroeger dacht¹²³.

Hoewel de zand- en zandleembodems niet geschikt zijn voor een goede bewaring van organisch materiaal leverden nattere contexten zoals waterputten en potstallen toch voldoende organische resten op om een beeld te kunnen vormen van landschappelijke kenmerken en gewas- en veeteelt (waterputten te Ekeren-Laar, Grobbendonk-Steenberg, Kontich-Groeningenlei, Lier-Duwijk, Zandhoven-Bruggestraat en kuilen te Lier-Duwijk)¹²⁴. Naast de lokaal aanwezige soorten van weideplanten, tredplanten en onkruiden, zijn in de nederzettingen hoofdzakelijk graansoorten aanwezig die al sedert de bronstijd in onze regio's gekend zijn zoals gierst (*Panicum*), bedekte gerst (*Hordeum vulgare*), (emmer)tarwe (*Triticum*), haver (*Avena*). Sporen van andere cultuurgewassen zijn o.m. vlas (*Linum* - voor textielproductie en olie), lijnzaad (*Linum usitatissimum*), tuinboon (*Vicia faba*). De soms grote hoeveelheden kruisbloemigen wijzen mogelijk op de teelt van kool (*Brassica oleracea*), raapzaad (*Brassica rapa*), huttentut (*Camelina sativa*) en mosterd (*Sinapis alba*) die tot dezelfde familie behoren. Vruchtenleveranciers waren hazelaar (*Corylus avellana*), gewone braam (*Rubus fruticosus*), sleedoorn (*Prunus spinosa*) en gewone vlier (*Sambucus nigra*). Het bomenbestand bestond uit els (*Alnus*), linde (*Tilia*), den (*Pinus*), wilg (*Salix*), eik (*Quercus*), beuk (*Fagus*), berk (*Betula*), iep (*Ulmus*). Haagbeuk (*Carpinus*) werd wellicht als hakhout gebruikt en het loof ervan als veevoer. Het aandeel van graslanden en heidevelden lijkt aanzienlijk. De struikheide kan zich ontwikkeld hebben op de uitgeputte akkers. De aanwezigheid van mestschimmels is een indicatie voor veeteelt waarvan helaas weinig tot geen determineerbare resten bewaard bleven. Slechts enkele sites leveren fragmenten van verweerde kiezen van herbivoren, wellicht runderen (o.a. Vorselaar-Vandewervelaan)¹²⁵.

Vierde tot eind zesde eeuw na Chr.

Verspreiding

De periode van de 4de tot het eind van de 6de eeuw is binnen het studiegebied van de *pagus Renensis* vertegenwoordigd door 47 vindplaatsen verspreid over 31 deelgemeenten (25,20% van het totaal aantal gemeenten (n = 123) – tabel 3.2). In 20 gevallen betreft het aanwijzingen voor bewoning (plattegrond, paalsporen, kuilen, greppels en/of waterput: 006, 007?, 020,

¹²² Verbeeck 1993.

¹²³ Van Thienen 2016, van Enckevort et al. 2017, 208-212.

¹²⁴ Cooremans 2004, 348 (Ekeren-Laar); Reyns & Cléda 2018, 135; Smeets & Steenhoudt 2012, 36 en Cléda et al. 2016, 53-56 (Kontich-Groeningenlei); Cryns et al. 2014 (Lier-Duwijk); De Beenhouwer et al. 2018, 145-146 (Zandhoven-Bruggestraat).

¹²⁵ Hazen 2017, 115.

026, 029, 030?, 040, 043, 046, 049, 052, 054, 055, 068, 070, 072, 096?, 103/104, 105, 116)¹²⁶ waarvan 1 met een hypothetisch militair karakter nl. Rumst (096?) en twee locaties met sporen van artisanale productie nl. Grobbendonk-Steenberg (029) en Grobbendonk-Vorselaarsebaan (030?). De overige 27 vindplaatsen leverden ofwel prospectievondsten op (8 sites: 013, 015/16, 017/18, 078, 082, 091, 094, 110), al dan niet in hoge concentraties, ofwel losse vondsten (19 sites) waaronder veelal munten (9 meldingen: 001, 002, 059, 060, 062, 081, 109, 112, 115), zelfs een muntschat (3 vindplaatsen: 051, 099, 100) en in enkele gevallen andere objecten (7 gevallen: 004/005, 025?, 050, 057, 086, 098, 119).

Volledigheidshalve zijn 26 gevallen op te merken (002 & 004/005, 006?, 007?, 013, 015/016, 017/018, 025?, 026, 029 & 030?, 039/040, 043 & 046, 049, 050-052 & 054, 059-060 & 068, 070, 072, 078, 081, 082, 086, 091, 094, 096?, 098-099, 103/104-105 & 116, 112-113) waar de bewoning al dan niet met een tijdelijk hiaat aansluit bij een oudere Romeinse occupatiefase ofwel op de locatie zelf ofwel binnen dezelfde gemeente (zie tabel 3.1). Op 2 van deze locaties is militaire aanwezigheid te veronderstellen met name Antwerpen-004/005 en Rumst (096?). De relevantie voor een dergelijke continuïteit is echter pas volledig naar waarde te schatten na een verder onderzoek van deze vindplaatsen. De chronologische gegevens uit de beschikbare rapporten zijn op dit moment nog te ruim of te onnauwkeurig om gegronde conclusies te trekken.

<i>Gemeente</i>	<i>Vindplaats</i>	<i>Cat. nr.</i>	<i>Aard</i>	<i>Datering</i>	<i>continuïteit</i>
Antwerpen	Minderbroedersstraat	002	Losse vondst munt; losse vondsten	4c; 6 - 7	
Antwerpen	Onbekend	115	Losse vondst munt	4b	
Antwerpen	Burchtsite	004/005	Losse vondsten wallichaam	4 - 7	Karol
Antwerpen	St. Joriskerk	001	Losse vondst munt	6d	
Antwerpen	Schoytestraat	119	Losse vondst ceramiek	6B	
Deurne (Antw.)	Eksterlaar	007?	Bewoning	4 – 8?	
Ekeren (Antw.)	Wilgehoeve	006?	Bewoning	4 - 5	
Vremde (Boechout)	Millegem	013	Prospectievondsten (concentraties)	4 - 8	
Bornem	Luipegem	015/16	Prospectievondsten	4 – 8	
Hingene (Bornem)	Steenlander	017/18	Prospectievondsten	4 – 8	
Borsbeek	St. Jozefinstituut	020	Bewoning	6B – 7B	
Edegem	Heihoefseweg	025?	Losse vondst	4 - 5	
Geel	Eikevelden	026	Bewoning	5-8	Karol
Grobbendonk	Steenberg	029	Bewoning, art. prod.	3b – 4a	
Grobbendonk	Vorselaarsebaan	030?	Artisanale zone	5b – 6d	
Hove	Cueteghem	039/040	Prospectievondsten & bewoning	4 - 8	Karol
Kontich	Steenakker	046	Bewoning	3 - 4	

¹²⁶ De nummers verwijzen naar de nummering in de catalogus in appendix waar ook de bibliografische referenties van deze sites terug te vinden zijn, zodat deze niet meer herhaald worden in dit synthetiserende hoofdstuk.

Kontich	Erfling	043	Bewoning	4	
Vorst (Laakdal)	Oost-Molenveld	049	Bewoning	6 - 8	Karol
Lier	Garage Kruger	051	Muntschat	2d – 4d	
Lier	Kleine Nete	050	Losse vondst	4B	
Lier	Fl. Van Cauwenbergstr.	054	Bewoning	4 - 5	
Lier	Grote Markt	052	Bewoning	6 - 7	
Lint	Ganzebol	055	Bewoning	5 - 6	
Oostmalle (Malle)	Kapelakker	057	Losse vondst	6	
Mechelen	Varkensstraat	059	Losse vondst munt	4d	
Mechelen	Geerdegemveld	060	Losse vondst munt	4a	
Mechelen	Blokhuisstraat	068	Bewoning	3B-4d	
Mechelen	Onbekend	062	Losse vondst munt	6	
Mol	Ezaart	070	Bewoning	5 - 6	
Mortsel	Steenakker	072	Bewoning	3 - 5	
Breendonk (Puurs)	Lichterstraat	081	Losse vondst munt	4c	
Liezele (Puurs)	Steentjen	082	Prospectievondsten	4 - 5	
Puurs	Zeutestraat	078	Prospectievondsten	4	
Ruisbroek (Puurs)	St.-Katharinastraat	094	Prospectievondsten	3d - 4	
Oelegem (Ranst)	Keer	091	Prospectievondsten	4 – 5	
Broechem (Ranst)	Nierlenders	086	LRom voorwerpen in Mer graven	4	
Rumst	Molenveld	096?	Mil. Kamp	1 - 3	
Sint-Amands	onbekend	099	Muntschat	4A	
Sint-Amands	Scheldebedding	098	Schip	4	
Sint-Katelijne- Waver	Kasteel Kauwendaal	100	Muntschat	4A	
Wijnegem	Blikstraat	116	Bewoning	5a – 6d	
Wijnegem	Steenakker	105	Bewoning	5 - 7	Karol
Wijnegem	Wachthaven Albertkanaal	103/104	Bewoning	3 - 7	
Wommelgem	Rooseweg	110	Prospectievondsten	1 – 4	Mer
Wommelgem	Uilenbaan	109	Losse vondst munten	4A	
Pulle (Zandhoven)	Nederviersel	112	Losse vondst munten	4A	

Tabel 3.2: Verspreiding van de vindplaatsen uit de 4de tot 6de eeuw binnen het pagus-Renensis-gebied.
Distribution of the sites from the 4th to 6th centuries AD in the *Pagus Renensis*.

Zoals reeds in de inleiding aangekondigd is er in dit hoofdstuk geen onderscheid gemaakt tussen de cultuurhistorische periode-indelingen. In plaats van laat-Romeinse of 4de-eeuwse sites apart te behandelen naast de zgn. Merovingische vindplaatsen, zijn hier de 4de-, 5de- en 6de-eeuwse sites gezamenlijk besproken. Het is trouwens gebleken dat het – vooral in deze regio's - vaak moeilijk is om een vindplaats in de ene dan wel in de andere fase te plaatsen, vooral wanneer geen duidelijke gidsprofielen zoals plattegronden of aardewerktypes aanwezig zijn of geen betrouwbare absolute dateringen uit radiokoolstofanalyses of

dendrochronologisch onderzoek voorhanden zijn¹²⁷. Zo zijn voor de vroegmiddeleeuwse periode in de Centrale Archeologische Inventaris (CAI), zeven vindplaatsen met prospectie- of losse vondsten geregistreerd waarvan het vondstenmateriaal eenduidig door de vinders als 'vroegmiddeleeuws' is gedetermineerd. Het gaat echter vrijwel steeds om handgevormd aardewerk en zgn. Eifelwaar. Beide aardewerkgroepen zijn op grond van enkele wandscherven echter heel moeilijk in een bepaalde periode te plaatsen. De techniek van handgevormd aardewerk was reeds sinds de oudste fase van de metaaltijden in onze regio's bekend en bleef in perifere, rurale regio's waar de Romanisatie niet ten volle doordrong, zijn functie als huishoudelijke kookwaar behouden. Reeds Van Thienen merkte op dat de nieuwe *fabrics*, vormen en decoratie die vastgesteld zijn in het laat-Romeinse/vroegmiddeleeuwse handgevormde aardewerk eerder te maken hebben met het proces van een nieuwe identiteitsvorming dan enkel met migratie en import uit Overrijnse gebieden¹²⁸. Aardewerk import vanuit het Eifelgebied (Mayen) kende reeds een bloei in de midden-Romeinse periode en bleef doorleven tot in de vroege middeleeuwen. Een correcte datering in de laat-Romeinse of vroegmiddeleeuwse fases van deze importwaar is enkel mogelijk op basis van volledige exemplaren en niet op basis van een handvol scherven, tenzij de vinder beschikt over een grote expertise¹²⁹. Het is dus best mogelijk dat deze zeven in de CAI vermelde vindplaatsen reeds een laat-Romeinse achtergrond hebben. Enkel toekomstig onderzoek op deze locaties zal hierover duidelijkheid kunnen verschaffen.

Voor 14 van de 45 vindplaatsen bestaat een vermoeden voor een mogelijke continuïteit van bewoning tussen de 3de naar de 4de en soms mogelijk de 5de eeuw (31,1%: 002, 004/005, 006, 013, 015/016, 017/018, 025?, 029 & 030?, 046, 054, 078, 082, 091, 103, 110/111). In zes gevallen lijkt de locatie of de onmiddellijke omgeving doorlopend bewoond van de 4de/5de eeuw tot in de Karolingische periode (004/005, 026, 039/040, 49 & 115 en 105). Ook voor deze sites moet ingezet worden op nieuwe chronologische analyses vermits enkel een scherpere dateringsstrategie licht kan werpen op de fasering van de 5de eeuw die een sleutelpositie in neemt in een eventuele continuïteit van de bewoning.

De geografische verspreiding van de 4de- tot 6de-eeuwse vindplaatsen concentreert zich voornamelijk in het westelijke deel van het studiegebied waar de Schelde een prominente rol lijkt te spelen (fig. 3.1). Wegen- en rivierennet spelen opnieuw een overduidelijke rol. Een eerste cluster is waar te nemen op of rond de noord-zuid gerichte as van de weg die vanuit Rumst over Kontich noordwaarts trekt (046, 043, 055, 039, 040, 025?, 072, 020, 110, 109, 103, 104, 105, 106?, 116, 091, 013, 007?). Een tweede cluster is meer zuidelijk gesitueerd langs de oevers van de Dijle (096?, 068, 100, 059 en 060) en sluit aan bij een concentratie laat-Romeinse vindplaatsen in Vlaams-Brabant. De Kleine-Nete en Nete zorgen voor een derde lint van sites (029, 030?, 112, 086, 050, 051, 052, 054, 096?). Een vierde opmerkelijke concentratie losse vondsten is waar te nemen in Klein-Brabant op de zandrug tussen Schelde en Rupel (015, 016, 017, 018, 019, 078, 081, 082, 094, 098). Hier dient wel vermeld te worden dat deze regio in 1985-1987 zeer actief geprospecteerd werd in het kader van een licentiaatsverhandeling

¹²⁷ Dit geldt opnieuw als pleidooi om via verder onderzoek op het cultureel materiaal uit deze vindplaatsen de beschikbare dateringen scherper te stellen zodat een meer gedetailleerde fasering mogelijk is en een mogelijke continuïteit of discontinuïteit in bewoning zichtbaar wordt..

¹²⁸ Van Thienen 2016, 373.

¹²⁹ Ook Van Thienen haalde deze problematiek reeds aan: Van Thienen 2016, 127-128;

aan de universiteit van Leuven¹³⁰. De vindplaatsen te Antwerpen (001, 002, 004, 005, 006?, 119) hebben zonder twijfel te maken met de ligging langs de Schelde en verschillende (oude) Schijnarmen. Het oostelijke gebied van de *pagus Renensis* met dekzandrug tussen beide Netes (026, 070) en de uitlopers van het Kempens Plateau (049 en 057), lijkt wat later gekoloniseerd. Hier zijn immers nauwelijks 4de- tot 6de-eeuwse vindplaatsen aanwezig. Mogelijk heeft dit te maken met lacunes in het onderzoek.

Op bodemkundig vlak lijken vooral de zandleem- en lemig-zandbodems een voorkeur genoten te hebben. Het Kempens zandplateau dat aanzet in de oostelijk gelegen zone van het studiegebied leverde duidelijk jongere bewoningssporen op wat wijst op een latere kolonisatie.

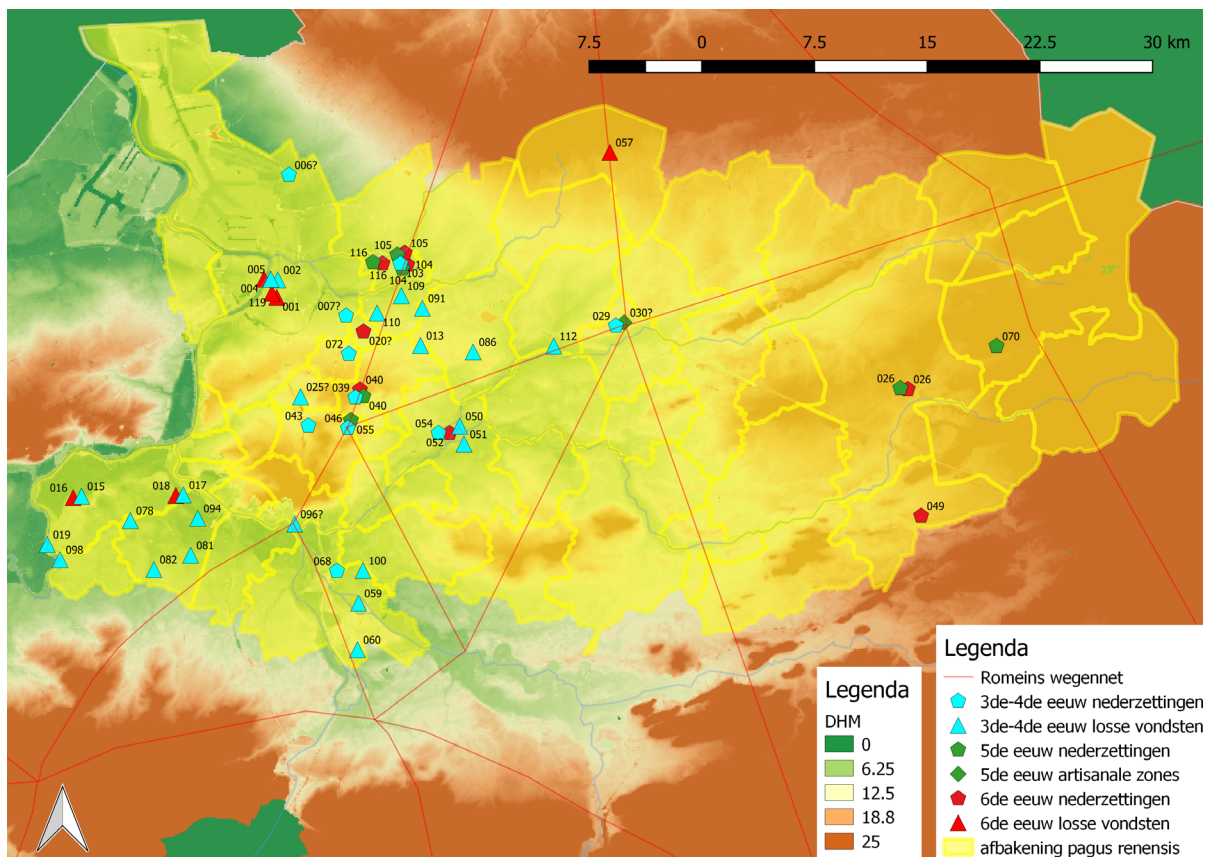

Fig. 3.1: Verspreiding van de vindplaatsen uit de 4de tot 6de eeuw binnen het *pagus-Renensis*-gebied – © AGIV.

Distribution of the sites from the 4th to 6th centuries AD in the *pagus Renensis* – © AGIV.

Sporen van bewoning

Bewoningssporen uit de tijdspanne van de 4de tot 6de eeuw blijven over het algemeen nog zeer slecht belicht¹³¹. Van Thienen onderscheidde in zijn overzicht voor 4de- en begin-5de-eeuws Vlaanderen zeven micro-regio's die elk een eigen dynamiek en densiteit in laat-Romeinse bewoning weergeven. Het studiegebied van de *pagus Renensis* is er terug te vinden in de micro-regio's 'centraal-Vlaamse rivierengebied (maritieme Schelde en haar zijrivieren')

¹³⁰ Segers 1987.

¹³¹ Van Thienen 2016, 130-133.

én ‘Vlaamse Kempen’¹³². Hij beklemtoonde in zijn onderzoek dat het ontbreken van laat-Romeinse sporen in Vlaanderen vooral voortspuit uit de vooringenomenheid dat de laat-Romeinse materiële cultuur moeilijk te herkennen is en uit de moeilijk weg te denken paradigma’s uit het verleden dat na de ‘val van het Romeinse rijk’ Vlaanderen volledig onbewoond was en nadien overspoeld werd door ‘Germaanse’ inwijkelingen¹³³. Ondertussen is echter duidelijk gebleken dat de bewoning in de loop van de 3de eeuw zeker en vast een teruggang kende maar dat er een sterk verspreid patroon van kleine rurale kernen met autochtone tradities bleef voortleven. In de Schelderegio herkende Van Thienen weliswaar de aanwezigheid van zgn. Germaanse invloeden in zowel huisplattegronden als in aardewerkvormen, -decoratie en -productietechnieken, terwijl deze anderzijds toch met autochtone tradities verweven leken. Bovendien bleven nog Romeinse importproducten aanwezig (*terra sigillata*, *terra nigra*, Eifelwaar, munten, ...) zij het dan als schaars vondstenmateriaal, eigen aan rurale sites¹³⁴. De vraag blijft of sommige van deze rurale kernen nog tot in de 5de en 6de eeuw bewoond bleven, zoals sommige bovenvermelde vindplaatsen laten veronderstellen. Echter zonder degelijk determineerbaar vondstenmateriaal, radiokoolstofdateringen op doordacht geselecteerde stalen en betrouwbare dendrochronologische dateringen blijft deze veronderstelling voorlopig hypothetisch.

Wat huisplattegronden betreft, vestigde Van Thienen er de aandacht op dat de **inheems-Romeinse houtbouwtraditie** mogelijk bleef voortbestaan na het einde van de 3de eeuw. Dit wil zeggen dat de langgerekte woonstalgebouwen met potstal wellicht een langer leven kenden dan men vroeger dacht. In zijn doctoraatsonderzoek vermeldt Van Thienen voor deze regio de site Wilgehoeve te Ekeren (006?) waar twee paalkuilen van de daar aanwezige potstalboerderijen een 3de -tot 4de-eeuwse ¹⁴C-datering opleverden nl. 250-330 cal. AD (1745±25BP) en 260-380 cal. AD (1720±30BP)¹³⁵.

Eenzelfde vaststelling gebeurde te Deurne-Eksterlaar (007?)¹³⁶.

Mits een goede staalnamestrategie zijn radiokoolstofdateringen op stalen uit paalkuilen en potstalvullingen van dit type gebouwen dus uitermate belangrijk om de continuïteit van deze gebouwen in de 4de eeuw te kunnen staven.

Tot nu toe lag de focus van de veldarcheologen voornamelijk op het herkennen van de typische, **langgerekte huisplattegronden**, die voornamelijk gekend zijn van Overrijnse vindplaatsen zoals Wijster, Peelo, Odoorn (NL, Drenthe) en Ede (NL, Gelderland)¹³⁷ waar ze al sedert de metaaltijden een continue evolutie ondergingen¹³⁸. Hierdoor kregen deze woonlocaties onmiddellijk de stempel ‘Germaans’ opgeplakt. Nochtans lijkt de tendens naar langere huisplattegronden in onze regio’s al te zijn ingezet in de laatste fase van de potstalboerderijen vanaf de 2de eeuw. In het studiegebied van de *pagus Renensis* is slechts

¹³² Van Thienen 2016, 68-125.

¹³³ Van Thienen 2016, 126; Van Thienen 2017.

¹³⁴ Van Thienen 2016, 128.

¹³⁵ Van Thienen 2016, 96 en 467.

¹³⁶ Bij het schrijven van deze dissertatie waren de onderzoeksresultaten nog niet gepubliceerd. Met dank aan Anne Schrijvers (Stad Antwerpen) voor de mondelinge informatie.

¹³⁷ van der Velde 2011.

¹³⁸ Huijts 1992.

één dergelijke 3de- tot 4de-eeuwse plattegrond herkend nl. Grobbendonk-Steenberg (029). Deze gebouwplattegrond was er gesitueerd in het noordelijke deel van de *vicus* onmiddellijk ten oosten van de grootste tempel (fig. 3.2A en B). Het gebouw had een oost-west oriëntatie, was ca 28,5m lang bij ca 7,5 tot 8,5m breed en had een tweeledige indeling, mogelijk een woon- en een stalgedeelte. De constructie was zeer symmetrisch met om de 5m dubbele wandstijlen in de lange zijden, met er tussenin telkens vijf paalkuilen. In het westelijke deel tekende zich een mogelijke haardkuil af. Eveneens in het westelijke deel en ongeveer centraal in het gebouw waren twee tegenover elkaar liggende ingangen zichtbaar. Het vondstenmateriaal uit de paalkuilvervullingen dateert algemeen in de Romeinse periode wat niet verwonderlijk is op een locatie zoals deze middenin een *vicus*. Radiokoolstofdatering op houtskool uit enkele paalkuilen gaf een meer verfijnde datering: 139 - 317 cal. AD (Poz-93621: 1825 +/-30BP - 2σ) en 236 - 379 cal. AD (Poz-93622: 1765 +/- 30BP - 2σ). Rekening houdend met de overlapping geeft dit voor het gebouw een mogelijke datering tussen 236 en 317 na Chr¹³⁹.

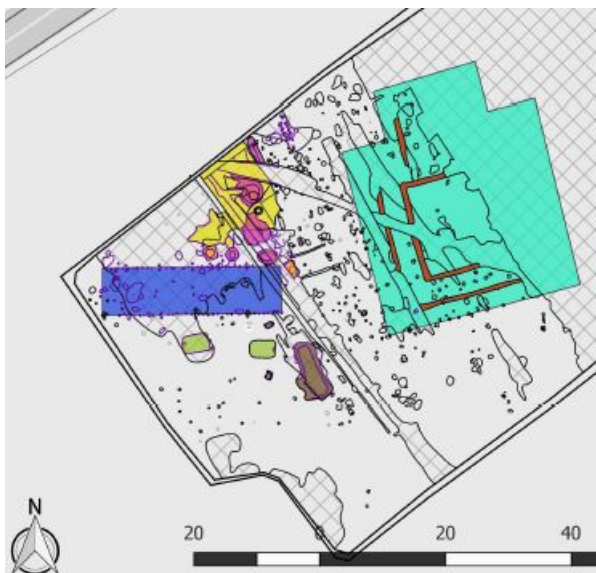

Fig. 3.2A: Situering laat-Romeinse plattegrond te Grobbendonk-Steenberg - © Reyns & Cléda 2018, fig. 27.

Location of the ground plan of the Late Roman building at Grobbendonk-Steenberg - © Reyns & Cléda 2018, fig. 27.

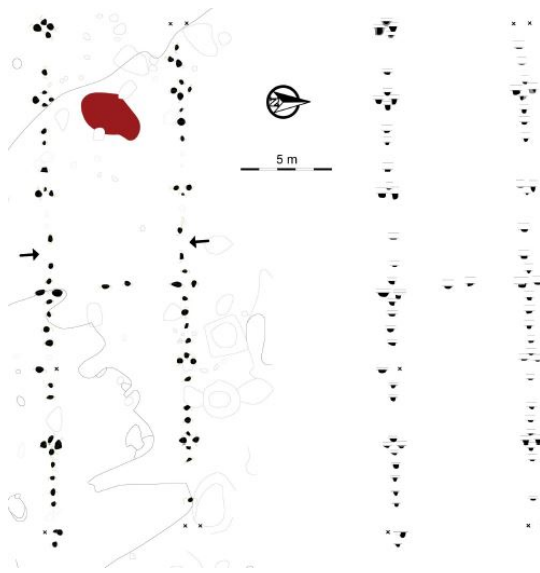

Fig. 3.2B: Laat-Romeinse gebouwplattegrond te Grobbendonk-Steenberg - © Reyns & Cléda 2018, fig. 41.

Ground plan of the Late Roman building at Grobbendonk-Steenberg - © Reyns & Cléda 2018, fig. 41.

De meest gelijkende plattegronden zijn deze van het type Odoorn-B uit Drenthe dat echter een jongere datering in de 6de en 7de eeuw toegeschreven kreeg¹⁴⁰ en huis 5 uit de 4de tot 5de-eeuwse nederzetting te Kuringen-Rode Rokstraat¹⁴¹.

Een andere typische plattegrond die in voege komt vanaf de 3de en 4de eeuw is de **hutkom of Grubenhuis**. Deze kelderstructuren zijn eveneens voornamelijk bekend van Overrijnse

¹³⁹ Het rapport in kwestie (Reyns & Cléda 2018) vermeldt echter niet op welke gronden de houtskoolstalen geselecteerd werden. Er is evenmin sprake van houtskoolbepaling vooraleer de stalen ingediend werden voor de radiokoolstofanalyse.

¹⁴⁰ Waterbolk 2009, 89 en afb. 60.

¹⁴¹ Hazen 2016A, 35-39.

voorbeelden terwijl echter ook mogelijk autochtone Gallo-Romeinse kelders als voorgangers kunnen gelden. In de *vicus* van Grobbendonk en in Rumst zijn immers dergelijke kelderstructuren in een Romeinse context aangetroffen¹⁴². Jongere exemplaren uit de 3de-4de eeuw zijn binnen het studiegebied teruggevonden te Grobbendonk-Steenberg (029) en mogelijk Mortsel-Steenakker (072).

In de *vicus* van *Grobbendonk* (029) lagen twee hutkommen parallel ten zuiden van de eerder beschreven langgerekte gebouwplattegrond (fig. 3.3). De vulling van beide keldertjes bevatte naast aardewerk dat algemeen in de Romeinse periode te dateren is, ook scherven handgevormd aardewerk dat de opgravers interpreteerden als ‘Germaans’ aardewerk. Dergelijke hutkommen worden vaak in verband gebracht met artisanale activiteiten maar het is onduidelijk of dit ook het geval was in Grobbendonk.

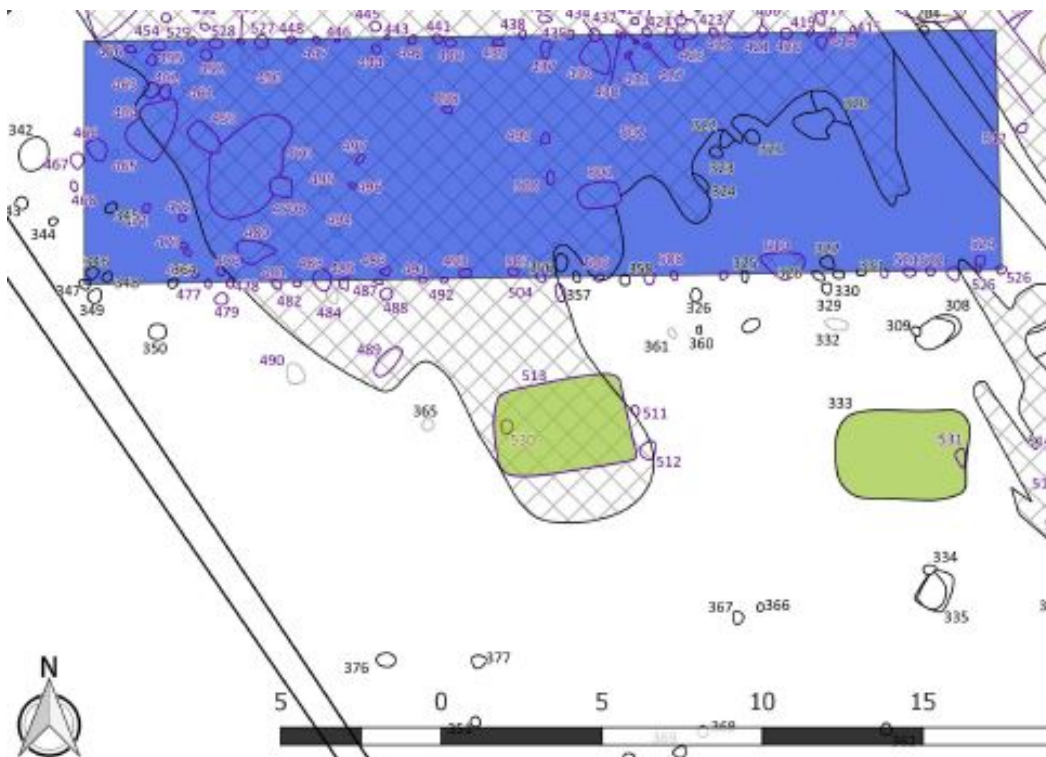

Fig. 3.3: Situering van de laat-Romeinse hutkommen te Grobbendonk-Steenberg - © Reyns & Clede 2018, fig. 53.

Location of the Late Roman sunken floor huts at Grobbendonk-Steenberg - © Reyns & Clede 2018, fig. 53.

Nog te Grobbendonk, ten noorden van de *vicus*kern langs de Vorselaarsebaan (030? – fig. 3.4), is nog een hutkom uit de 5de-6de eeuw geregistreerd. De kelderstructuur S239 was rechthoekig (3,90m bij 2,86m), reikte nog 14cm diep en vertoonde drie paalkuilen langs elke korte zijde. Houtskoolstalen uit zowel een van de paalkuilen als de vulling van de hutkom leverden een datering op in de 5de tot 6de eeuw (resp. 430-591 en 404-540 - Grobbendonk MHK29, Poz-56975: 1540 ± 30 BP en Grobbendonk MB001, Poz-56973: 1600 ± 30 BP)¹⁴³. Het is echter onduidelijk of deze hutkom in verband te brengen is met de ambachtelijke zone voor

¹⁴² De Boe 1977, 42; Sevenants 1990B, 25 en 1991B, 51-54.

¹⁴³ Het rapport in kwestie (Reyns et al. 2014) vermeldt niet op welke gronden de stalen geselecteerd werden en of er een houtskoolbepaling aan vooraf gegaan is.

metaalproductie die ter plaatse is vastgesteld en die op basis van het vondstenmateriaal in gebruik was van de 1ste eeuw tot de 3de eeuw.

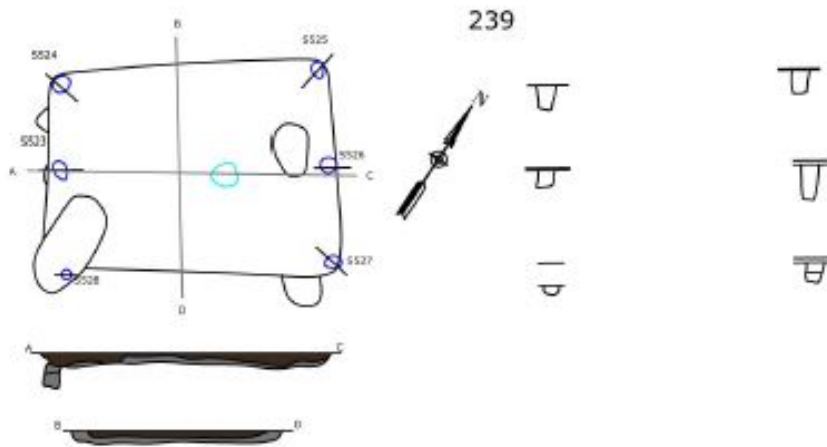

Fig. 3.4: Hutkom 239 te Grobbendonk-Vorselaarsebaan - © Reyns et al. 2014.

Sunken floor hut 239 at Grobbendonk-Vorselaarsebaan - © Reyns et al. 2014.

Op de vindplaats Mortsel-Steenakker (072) waar eerder een inheemse Romeinse boerderij het licht zag, is mogelijk nog een hutkom te situeren: bij de prospectie van een voederkuil werd de aflijning van een grote kuil vastgesteld waarin zich een zware paalkuil bevond. Uit de vulling van deze kuil kwam een hoeveelheid scherven van handgemaakte waar die door de vinder als 'Germaans' werd getypeerd met een datering in de 3de of 4de eeuw (fig. 3.5), dit op basis van gelijkenis met de Germaanse waar uit Donk (Limb.)¹⁴⁴. Een nieuwe analyse door Van Thienen maakte het mogelijk deze vondsten te klasseren in de 2de tot 4de eeuw. Van de twee fragmenten die geselecteerd waren voor petrografisch onderzoek is er één als niet-lokaal geïdentificeerd maar deze analyse liet geen nauwkeurige datering toe zodat voor beide fragmenten enkel een ruime datering in de 3de tot 5de eeuw mogelijk is¹⁴⁵.

Fig. 3.5: Handgevormd aardewerk uit de kuil te Mortsel-Steenakker - ©agentschap Onroerend Erfgoed.

Handmade pottery from the pit at Mortsel-Steenakker – © Flemish Heritage Agency.

¹⁴⁴ Verstappen 2000, 89-94.

¹⁴⁵ Van Thienen 2016, 215.

De kleine gebouwplattegrond 2 opgetekend te Hove-Cuetegehem (039), is hypothetisch gezien mogelijk een 4de- tot 5de-eeuwse constructie vermits vergelijkbare, uit deze periode gedateerde voorbeelden gekend zijn o.a. te Wijster (NL, Drenthe)¹⁴⁶. Alhoewel laat-Romeins aardewerk als verspreide vondsten op deze site aanwezig was (waaronder Argonnen-*sigillata*) en twee van de waterputten op deze site mogelijk in de loop van de 5de eeuw aangelegd werden (zie *infra*), is zonder *in-situ*-vondstenmateriaal of zonder absolute dateringen deze hypothese moeilijk te staven. Dergelijke plattegronden zijn immers ook gekend uit de Romeinse en latere vroegmiddeleeuwse periode¹⁴⁷.

Vanaf de 5de eeuw wordt de rurale woningbouw in Vlaanderen gekenmerkt door een veelheid aan gebouwplattegronden waarin heel wat creativiteit en experimentele elementen op de merken zijn.

Kleinere eenbeukige huisplattegronden zijn meerdere malen herkend o.a. te Wijnegem-Bikstraat (116). Deze noordoost-zuidwest gerichte plattegrond mat 8,5m bij 3,5m en bestond uit vijf paren dragende palen (fig. 3.6). Toch houden de opgravers er rekening mee dat deze structuur een amalgaam van drie afzonderlijke spiekers kan zijn. Houtskool uit een van de paalkuilen (S1176) geeft een ¹⁴C-resultaat tussen 430 en 610 (95,4% - KIA-42126: 1525± 30 BP) zodat het gebruik van het gebouw in de tweede helft van de 5de of in de 6de eeuw te plaatsen is.

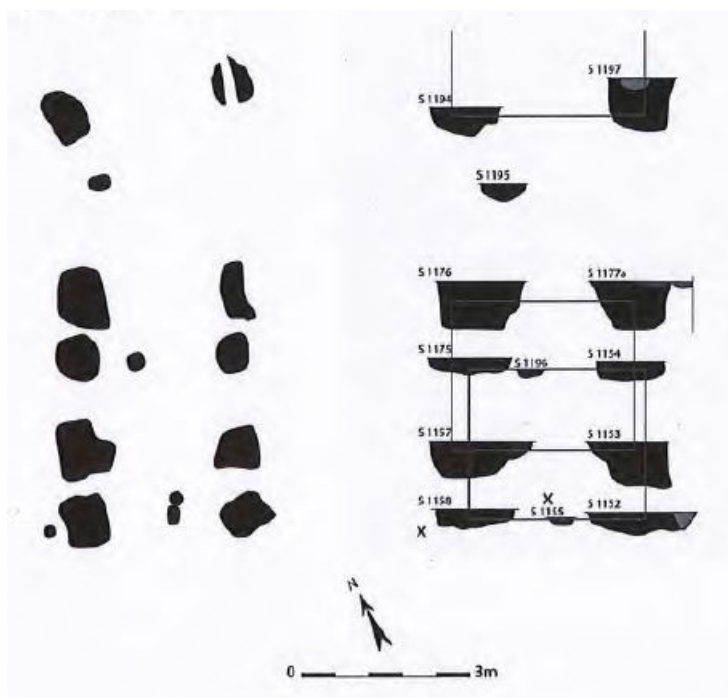

Fig. 3.6: Eenbeukige gebouwplattegrond te Wijnegem-Blikstraat - © prov. Antwerpen, dienst erfgoed.

One-aisled ground plan at Wijnegem-Blikstraat – prov. of Antwerp, Heritage Service

Op sommige vindplaatsen zijn de structuren echter minder eenduidig te herkennen. De beperkte afmetingen van het opgegraven vlak of de moeilijk leesbare bodem zijn hier in vele

¹⁴⁶ Van Es 1967, 78 (Wijster).

¹⁴⁷ Dübner 2015; Florin 1981, 146-149, fig. 11; Peytremann 2003, 281, fig. 132; Van Es 1967, 78; Verwers 1998-1999, 216, 272, 286, fig. 52.

gevallen de oorzaak van. Te Borsbeek-Sint-Jozefinstituut (020) waren meerdere paalsporen in het sleufoppervlak af te lezen, die mogelijk tot verschillende gebouwstructuren behoord hebben. De opgravers dateerden deze paalsporen, vaak nog met duidelijke kern, bij gebrek aan vondsten op basis van hun vorm in de Romeinse periode. Een ¹⁴C-datering op een houtskoolmonster uit een van de paalkuilvervullingen resulteerde echter in een datering tussen 542 en 645 (Poz-75283, 1475 +/- 30 BP, 2σ). Volgens de opgravers zou deze datering te verklaren zijn door het feit dat de paalkuil lange tijd bleef open liggen waarna hij in de vroege middeleeuwen opgevuld is zodat de houtskool als intrusief te beschouwen is. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat een paalkuil gedurende enkele eeuwen in een dergelijke zandbodem open kan blijven liggen zodat eerder een vroeg- of volmiddeleeuwse datering voor de onvolledige gebouwplattegronden voorop te stellen is. De volle middeleeuwen zijn op dezelfde locatie vertegenwoordigd met een aantal bootvormige plattegronden, wat een gelijktijdige datering van de hierboven vermelde paalkuilen vooralsnog mogelijk maakt. Nog meer onvolledige gebouwstructuren zijn bekend van de vindplaats Wijnegem-Wachthaven (104). Het gaat voornamelijk om een grotere plattegrond A, een bijgebouw B en enkele zespostenspiekers (C en D) waarvan slechts onvolledige palenrijen bewaard bleven. De hypothetische gebouwen worden gerelateerd aan meerdere afvalkuilen en een met afval gevulde depressie. ¹⁴C-datering op houtskoolstalen uit een van de afvalkuilen (S265) en de depressie resulteerde in de vroege middeleeuwen, resp. tussen 496 en 610 en 551 en 646¹⁴⁸. Of de gebouwsporen horen bij deze vroegmiddeleeuwse sporen of bij de 4de-eeuwse waterputten die op hetzelfde terrein zijn onderzocht (zie *infra*), is onduidelijk. Het aardewerk uit de gebouwsporen is slechts summier beschreven zodat het niet uit te sluiten is dat deze plattegronden ouder zijn dan in het rapport wordt geopperd. Hoe dan ook tonen de dateringen op de afvalkuil en de depressie aan dat er in de 6de en 7de eeuw nog activiteiten op het terrein hebben plaats gevonden wat een mogelijke continuïteit doet veronderstellen.

Andere **nederzettingsgebonden structuren en sporen** zijn deze van bijgebouwtjes (meestal vier-, zes- tot achtpalige spiekers), greppels en kuilen.

Een van de vele kuilen die in het tempelbereik van de *vicus* van Grobbendonk (029) aangetroffen zijn, bevatte veel vondsten die algemeen in de Romeinse tijd te dateren zijn. Houtskoolstalen gaven echter een radiokoolstofdatering tussen 249 en 394 cal. AD (Poz-93634: 715 +/- 30 BP - 2σ) waardoor de kuil misschien in verband te brengen is met de boven vermelde 3de- tot 4de-eeuwse gebouwstructuren (zie *supra*)¹⁴⁹.

Binnen de latere stadsomwalling van Lier (Florent Van Cauwenberghstraat – 054) wijzen de aanwezigheid van een vierpostenspieker (ca 2m zijde), een mogelijke haardkuil, een viertal onsamenhangende paalsporen en een greppel die de opgravers interpreteerden als erfafbakening, mogelijk op een 4de-eeuwse occupatie. Deze datering steunt op de aanwezigheid van een randfragment van een ruwwandige pot met hartvormig profiel, type Alzey 27 (geïmporteerde Eifelwaar), een wandfragment handgevormd aardewerk, een

¹⁴⁸ Ook dit rapport (Dewille *et al.* 2011) geeft geen motivatie voor de selectie van de betreffende houtskoolstalen, noch is bekend of er een houtskooldeterminatie heeft plaats gevonden.

¹⁴⁹ Opnieuw vermeldt het rapport (Reyns & Cléda 2018) geen duidelijke staalnamestrategie voor de houtskoolmonsters.

bodemfragment grijs gedraaid aardewerk en een fragment poreuze steen, mogelijk van een maalsteen, in de vulling van de greppel. Er werden ook twee metaalslakken ingezameld. Nog te Lier, onder de Grote Markt (052), wijst een 4m brede gracht met vondstmateriaal uit de 6de tot 7de eeuw op vroegmiddeleeuwse menselijke aanwezigheid in deze periode. Op de locatie Mechelen-Blokhuisstraat (068), ten noordwesten van de latere stadskern, kwam een NNO-ZZW gerichte zespalige plattegrond (structuur B – 4m bij 2,20m) aan het licht waarvan een van de paalkuylvullingen twee niet-determineerbare wandscherven handgevormd aardewerk bevatten. Een ¹⁴C-datering op houtskoolresten uit een van de paalkuilen resulteert in een tijdspanne tussen 231 en 385 (1745 ± 30 BP)¹⁵⁰. Naast deze plattegrond waren nog andere paalsporen aanwezig waarin resp. een vierpalige structuur en een niet eenduidig te determineren plattegrond te herkennen waren.

Voor andere sporen is een datering evenzeer niet evident. De zespalige, geïsoleerde spieker te Mol-Ezaart (070) leverde een houtskoolstaal voor een ¹⁴C-datering tussen 400 en 550 (95,4%) maar de onderzoekers in kwestie sluiten een oud-hout-effect of het intrusieve karakter van de houtskool niet uit zodat ook een jongere datering mogelijk is. Enkele losse paalsporen met kern en een kuil te Lint-Ganzenbol (055) zijn op basis van een gelijkaardige vulling en een ¹⁴C-datering van een van de paalkuilen in de Merovingische periode geplaatst met name tussen 429AD en 562AD (95.4%), evenwel zonder dezelfde kritische bedenking dat de houtskool mogelijk intrusief aanwezig was in een jongere structuur.

Het vijfpalige, kleine gebouwtje geregistreerd te Wijnegem-Blikstraat (116) is te interpreteren als een bijgebouwtje (4,4m bij 1,9m) horend bij het eerder besproken hoofdgebouw op de site. Beide gebouwen zijn nauwelijks 10m van elkaar verwijderd en het bijgebouwtje is loodrecht georiënteerd op het grotere gebouw. Het is dus eveneens in de tweede helft van de 5de eeuw of 6de eeuw te situeren.

Waterputten maken integraal deel uit van nederzettingskernen maar wat de 3de en 4de eeuw betreft, zijn ze in het studiegebied nooit teruggevonden in combinatie met duidelijke huisplattegronden.

Hove-Cuetegehem (039) leverde naast enkele vroeg- en volmiddeleeuwse waterputten zeker 1 exemplaar op dat dank zij een ¹⁴C-datering op het constructiehout te plaatsen is in de 5de tot 6de eeuw. Deze waterput 7 was opgebouwd uit een uitgeholde boomstam in drie segmenten (op 7,37m diepte) met bovenaan een vierkante bekisting van horizontale houten planken tegen vier verticale eikenhouten balken. De datering ervan geeft een tijdspanne tussen 380 en 600 na Chr. (IRPA-1340: 1590±40 BP). Een tweede exemplaar, waterput 4, heeft eveneens een vroege datering die een constructie in diezelfde 5de of 6de eeuw open laat. Het betreft een tweefasige constructie waarvan de oudste, een uitgeholde boomstam (op 6,34m diepte), een datering heeft tussen 430 en 620 na Chr. (IRPA-1282: 1530±30 BP). Geen van beide waterputvullingen leverde vondstenmateriaal op uit de veronderstelde constructieperiode.

Ten minste een van de waterputten in de *vicus* te Kontich (046) bleef in gebruik tijdens de 3de eeuw vermits op de bodem ervan, op een diepte van 4,25m, een pot in zgn. ‘Germaans’

¹⁵⁰ Het rapport (Gierts 2014) vermeldt geen eenduidige selectiestrategie voor wat betreft de selectie van de ¹⁴C-stalen. Blijkbaar gaat het om een willekeurig bulkstaal uit de paalkuylvulling.

aardewerk uit de 3de eeuw teruggevonden werd¹⁵¹. De waterput (W2) had een vierkante eikenhouten constructie met vier verticale hoekpijlers en horizontale houten planken, die gedateerd werd vanaf het einde van de 2de eeuw tot het eerste helft van de 3de eeuw. De waterput zou opgevuld geweest zijn na het midden van de 3de eeuw¹⁵². Nog te Kontich ontdekte men in 1947 nabij de Groeningenlei op de locatie Erfling (043) een waterput met een bekisting van logge, verticaal geplaatste eiken balken. De waterput werd op basis van een *terra sigillata*-kom in de 4de eeuw gedateerd.

Te Wijnegem-Blikstraat (116) kwam op enige afstand van de eerder besproken 5de tot 6de-eeuwse plattegronden een aantal waterputten tevoorschijn. Twee ervan leverden een datering op die wijst naar een gelijktijdige 5de- of 6de-eeuwse occupatie. Waterput met spoornummer 1094 gaf een datering tussen 406 en 544 (95% - 1585± 30 BP) terwijl waterput met spoornummer 1176 een resultaat gaf in de periode 428 tot 604 (95% - 1525± 30 BP). Van beide waterputten is de constructiewijze onbekend maar vermoedelijk bestond de bekisting van put 1094 uit een combinatie van verticale paaltjes en vlechtwerk¹⁵³.

De waterputten die langs het Albertkanaal te Wijnegem (103) aan het licht kwamen, zijn eveneens door ¹⁴C-datering in dezelfde tijdspanne te plaatsen. Waterput 1 is een tweefasige constructie waarbij de jongste put onmiddellijk naast de oudere buiten gebruik gestelde put uitgegraven werd (resp. 2,9m en 2,7m diep). Beide putten hadden een ronde bekisting die echter niet bewaard bleef. Houtskool uit de oudste putfase gaf een ¹⁴C-datering tussen 253 en 405 na Chr. (95.4% - Poz-40813: 1710 ± 30 BP). Waterput 2 bevond zich op nauwelijks 1 m van de vorige put en had eenzelfde, niet-bewaarde, ronde beschoeiing (tot 2,7m diep). Beide waterputten lijken op het eerste zicht eveneens geïsoleerde structuren te zijn geweest, tenzij de bewoning op deze vindplaats die door de opgravers op basis van de vondsten in de 6de en 7de eeuw werd geplaatst (zie *supra*), toch ouder zou zijn. Dit laatste is niet onwaarschijnlijk vermits het vondstenmateriaal (en ook de plattegronden) zich moeilijk laten interpreteren: er waren voornamelijk Romeinse *tegulae* en handgevormd aardewerk aanwezig maar in het opgravingsrapport is ook sprake van “*scherven die specifiek aan de vroege middeleeuwen kunnen worden toegeschreven*”. De aard van het aardewerk wordt echter niet verder toegelicht en het hoofdstuk met de aardewerkbespreking vermeldt niet uit welke contexten de besproken scherven afkomstig zijn. De radiokoolstofstalen uit een kuil en een depressie resulteerden in een datering in de 6de eeuw (zie *supra*). Dit bevestigt in elk geval een continue bewoning zonder duidelijkheid tot welke fase de gebouwplattegronden toe te wijzen zijn. Tenminste twee boomstamwaterputten op de vindplaats Wijnegem-Steenakker (105) kregen dankzij ¹⁴C-datering een situering in de vroege middeleeuwen. Van waterput F33-III(14), een tweefasige boomstamp, gaf de buitenste uitgeholde stam een datering aan tussen het eerste kwart van de 5de eeuw en de overgang naar de 6de en de 7de eeuw. De tweede boomstamp F38(36) bestond uit een in twee segmenten gedeelde eiken stam. Twee monsters nl. een van de pennen die deel uitmaakten van het verbindingssysteem van beide boomsegmenten en een takje uit de vulling van de put, gaven een datering tussen het eerste kwart van de 5de eeuw en het laatste kwart van de 6de eeuw. Gelijktijdige huisplattegronden zijn tot nu toe niet gedistilleerd uit het complexe opgravingsplan van de Romeinse en

¹⁵¹ De Paepe & Van Impe 1991; Van Thienen 2016, 172, 494, 500.

¹⁵² Reyns *et al.* 2017B, 164-165.

¹⁵³ Ten tijde van de opmaak van deze tekst was het eindrapport van deze opgraving nog in verwerking.

volmiddeleeuwse site maar het is ondertussen wel bekend dat uit meerdere sporen handgevormd vroegmiddeleeuws materiaal gerecupereerd is.

Naast de onduidelijk interpretatie wat betreft de hutkom te Grobbendonk (030?), kan het forse aantal ijzerslakken gevonden te Wijnegem-Wachthaven (103) wijzen op de verwerking van ijzererts en **artisanale productie** van ijzer.

Enkel waterput 1094 uit de 5de tot midden 6de eeuw te Wijnegem-Blikstraat (116) leverde bruikbare monsters op voor **paleo-botanisch onderzoek**. Kenmerkend was de grote hoeveelheid pollen van rogge (*Secale cereale*). Tevens was pollen van hennep (*Cannabis sativa*) en hop (*Humulus lupulus*) aanwezig, deze laatste wellicht afkomstig van wilde planten.

Het **vondstenmateriaal** uit deze nederzettingscontexten is zeer schaars te noemen en omvat voornamelijk aardewerkscherven. Naast het reeds vermelde zgn. ‘Germaans’ handgevormd aardewerk kwam zowat op alle sites lokaal of regionaal zandverschraald of roodverschraald (chamotte of ijzeroer) of organisch verschraald handgevormd aardewerk voor zoals te Morsel-Steenakker (079), Grobbendonk (029), Hove-Cuethegem (039), Vorst-Oost-Molenveld (049), Lier-Grote Markt (052), Lier-Florent Van Cauwenberghstraat (054), Wijnegem-wachthaven (103) en Wijnegem-Steenakker (105). Zgn. Eifelwaar was aanwezig te Hove-Cuethegem (039), en Lier-Florent Van Cauwenberghstraat (054).

Scherven geglad biconisch aardewerk al dan niet met radstempelversiering, geïmporteerd uit het Maasgebied of Noord-Frankrijk, zijn gevonden te Hove-Cuethegem (039) wat aantoont dat dit aardewerk ook aanwezig was op nederzettingssites en niet voorbehouden was voor rituele, meestal funeraire doeleinden zoals wel eens verondersteld wordt¹⁵⁴.

Fragmenten tefrietische basaltlava afkomstig van maalstenen uit de regio van Mayen in de Eifel (D), zijn gevonden te Hove-Cuethegem (039) en Wijnegem-Wachthaven (103).

Militaire aanwezigheid

Te Rumst-Molenveld (096?) getuigt een imposant verdedigingssysteem van militaire aanwezigheid in deze regio. Het complex is niet volledig opgegraven maar het tweevoudige grachtensysteem (spitsgracht en trapeziumvormige gracht) met aan de binnenzijde een wal gestut door twee palenrijen (basisbreedte 4,3m) wijst op de aanwezigheid van een vierhoekig kamp waarvan parallellen gevonden zijn in de *Provincia Raetica*. Vondstenmateriaal uit het wallichaam omvat o.m. Eifelwaar wat de oprichting van dit kamp in de tweede helft van de 2de eeuw situeert. De eerdere vondst van een dakpan met CGPF-stempel (*classis germanica pia fidelis*) lijkt in verband te staan met deze versterking. Deze Romeinse vlootteenheid met basis te Xanten en later te Keulen, bestond weliswaar reeds van in de 1ste eeuw maar bleef tot het einde van de 3de eeuw actief aan de mondingen van Rijn, Maas en Schelde. Of het fort nog effectief in gebruik was in de 4de eeuw blijft echter een onopgeloste vraag. De definitieve uitwerking van de opgravingsgegevens kan op deze vraag mogelijk een antwoord geven. Ondertussen zijn ook tijdens het onderzoek van de Antwerpse Burchtsite (004/005), overtuigende aanwijzingen opgedoken die ook te Antwerpen een Romeins kamp langs de rechter Schelde-oever doen vermoeden (zie *supra*). Het feit dat de vroegmiddeleeuwse

¹⁵⁴ Van de Velde *et al.* 2019.

geschreven bronnen spreken van *castrum Antwerpis*, laat blijken dat deze versterking nog van betekenis was in de vroege middeleeuwen.

Talrijke losse vondsten: een indicatie voor aanwezigheid in de periode 4de tot 6de eeuw

Op 27 locaties binnen het studiegebied zijn vondsten geregistreerd die in de 4de tot 6de eeuw te situeren zijn (tabel 3.2). Onder deze hoofding zijn zowel oude vondsten uit de voorbije eeuwen, recente metaaldetectiemeldingen, prospectievondsten en losse vondsten op archeologische opgravingen opgenomen.

Vooraf de muntvondsten en zeker de muntschatten zijn met zekerheid in deze periode te situeren. Veelal gaat het om munten uit de 4de eeuw die als losse vondst op een opgraving of als metaaldetectievondst aan het licht kwamen. Volgende muntvondsten zijn bekend: een *aes* 3 van Valentinianus I (Rome, 364-375) uit Antwerpen-Minderbroedersstraat (002), een *aes* 3 van Constans I (Trier, 348-350) en een onleesbare *aes* 2 met brandsporen, beide gevonden in het opgehoogde pakket van de burchwal (005), een munt van Theodosius I (379-395) uit Mechelen-Varkensstraat (059), een munt van Licinius (313-325) uit Mechelen-Geerdegemveld (060), een niet dateerbare laat-Romeinse *folles*, imitatie van een *aes* 4 van Valens (328-378) uit Breendonk-Lichterstraat (081), drie zilveren munten waaronder een munt van Constantinus I (323-337) uit Wommelgem-Uilenbaan (109) en meerdere munten waaronder een munt van Constantius II (337-361) te Pulle-Nederviersel (112). Zesde-eeuwse muntvondsten zijn eerder zeldzaam maar het blijft de vraag in hoeverre laat-Romeinse munten nog in omloop bleven in de 5de en 6de eeuw (zie verder *infra*). Slechts 1 duidelijke muntvondst is bekend nl. deze van een gouden *tremissis* van muntmeester Theudegisilus uit het einde van de 6de eeuw, gevonden in 1847 op het Mechelseplein te Antwerpen (001). Van twee andere munten zijn de vondstomstandigheden onbekend. Het gaat om een *solidus* van Theodebertus I uit het midden van de 6de eeuw gevonden ergens in Antwerpen (115) en een gouden triëns (imitatie Anastasius) gevonden ‘tussen Mechelen en Vilvoorde’ (062).

Muntschatten zijn geregistreerd te Lier (051), Sint-Amands (099) en Sint-Katelijne-Waver (100). Vooral de vondst uit Lier met in oorsprong 4000 bronzen munten is belangwekkend. De oudste munten dateren uit het einde van de 2de en het begin van de 3de eeuw maar het merendeel betrof *aes* 3 en *aes* 4-types uit de 4de eeuw. De muntschat uit Sint-Amands bestond uit 17 *antoniani* uit de 3de en 4de eeuw en deze uit Sint-Katelijne-Waver waarvan het aantal munten niet bekend is, zou munten bevat hebben van de 1ste tot 4de eeuw.

Een aantal opmerkelijke vondsten zijn de laat-Romeinse objecten waaronder meerdere *militaria* die deel uitmaken van de Merovingische grafcontexten te Broechem (086 – zie ook *infra*), een drieknoppenfibula uit Lier (050) en het boegbeeld van een schip uit de Schelde nabij Sint-Amands (98).

De overige vondsten betreft aardewerkvondsten opgeraapt tijdens gerichte prospecties of buiten context gevonden tijdens archeologisch onderzoek.

De meeste prospectiecampagnes gebeurden in het kader van regionaal gerichte licentiaatsverhandelingen zoals de regio Klein-Brabant met vindplaatsen te Bornem-Luippegem (015), Hingene-Steenlander (017), Puurs-Zeutestraat (078), Liezele-Steentjen (082) en

Ruisbroek-St. Katharinastraat (094)¹⁵⁵ en de regio van Boechout en Hove met vindplaatsen te Vremde-Millegem (013) en Hove-Cuetegehem (039)¹⁵⁶. De vindplaatsen Oelegem-Keer (091) en Wommelgem-Rooseweg (110) werden meermaals bezocht door in archeologie geïnteresseerde vrijwilligers. Tot slot kwam nog 4de-eeuws aardewerk tevoorschijn op opgravingen te Antwerpen op de Burchtsite (005) en te Edegem-Heihoefseweg (025?). In de meeste gevallen werd Eifelwaar gemeld o.a. Alzei-27-types, laat-Romeinse *terra nigra* en/of als ‘Germaans’ getypeerd handgevormd aardewerk. Zowel wat betreft de Eifelwaar als het handgevormd aardewerk is enige voorzichtigheid geboden vermits beide aardewerktypes nog in de vroege middeleeuwen verder leven en oppervlaktevondsten meestal verweerde wandscherven betreft die niet makkelijk correct te determineren zijn. Slechts op een aantal vindplaatsen is de aanwezigheid van ‘Merovingisch’ biconisch aardewerk geregistreerd zoals te Antwerpen-Minderbroedersstraat (003), Antwerpen-Burchtsite (005), Antwerpen-Schoytestraat (119), Bornem-Luipegem (016), Hingene-Steenlander (018) en Oelegem-Keer (092). Deze laatste site zou volgens de vinders te interpreteren zijn als Merovingisch grafveld.

Tot slot zijn nog kralen op te merken die afkomstig zijn van de als grafveld geïnterpreteerde vindplaats Oelegem-Keer (092).

Zevende en achtste eeuw na Chr.

Verspreiding

Met 67 vindplaatsen verspreid over 40 deelgemeenten (32,52% van het totaal aantal gemeenten (n = 123) – tabel 3.3) zijn de 7de en 8ste eeuw in de *pagus Renensis* duidelijker in beeld dan de voorgaande ‘overgangs’fase van de 4de tot 6de eeuw¹⁵⁷. Op 30 locaties is tijdens archeologisch onderzoek een of andere vorm van bewoning vastgesteld (huisplattegronden, paalsporen, kuilen, greppels en/of waterputten): 008?, 020, 026, 027, 028?, 031, 037?, 038, 039, 041, 042, 049, 053?, 066?, 069?, 071?, 073, 075, 077, 090, 093, 095?, 097, 102, 103, 105, 108, 113, 120? en 121. Op twee van deze locaties (073 en 077) zijn mogelijk sporen van artisanale productie geattesteerd. Zeven locaties zijn als cultusplaats te identificeren: 011, 024, 033, 064?, 080?, 106? en mogelijk 117?. De overige 30 vindplaatsen leverden ofwel prospectievondsten op (19 sites: 009, 010, 014, 016, 018, 023, 035?, 039, 048, 056?, 076?, 079, 083, 084?, 085, 087, 088, 089?, 092, 111), al dan niet in hoge concentraties, ofwel losse vondsten (elf sites: 001, 003, 005, 022, 032, 036, 047?, 058?, 063, 067, 107). In elf gevallen (003, 005, 015/016, 017/018, 023, 026, 039, 048, 049, 103, 105) sluit de bewoning al dan niet met een tijdelijk hiaat aan bij de vondstcomplexen uit de 4de tot 6de eeuw, ofwel op de locatie zelf ofwel binnen dezelfde gemeente (zie tabel 3.2). Op meer en meer locaties valt een bewoningscontinuïteit vast te stellen naar de Karolingische periode en de volle middeleeuwen toe. De bewoningssporen van deze jongere occupatiefasen zijn meestal veel denser met zware paalkuilen en complexe opeen volgende erfindelingen waardoor het vaak niet eenvoudig is om de veel eenvoudigere en lichtere structuren uit de voorgaande bewoningsfasen te herkennen.

¹⁵⁵ Segers 1987.

¹⁵⁶ Belmans 1989.

¹⁵⁷ In deze reeks zijn ook de niet nauwkeurig te dateren prospectievondsten en losse vondsten ondergebracht. Uit de vondstbeschrijvingen blijkt het in vele gevallen te gaan om jonger vroegmiddeleeuws materiaal.

<i>Gemeente</i>	<i>Vindplaats</i>	<i>Cat. nr.</i>	<i>Aard</i>	<i>Datering</i>	<i>continuïteit</i>
Antwerpen	Burchtsite	005	Losse vondsten wallichaam	6 - 8	Karol
Antwerpen	Nabij Sint-Joriskerk	001	Losse vondst: tremissis Anderpvs	7	
Antwerpen	Minderbroedersstraat	003	Losse vondsten	6 - 7	
Balen	Scheps	008?	Bewoning?	8	
Boechout	Pooiegem	009	Prospectievondsten	VME	
Boechout	Oostkapelleveld	010	Prospectievondsten	VME	
Boechout	Sint-Bavokerk	011	Cultusplaats	8	
Vremde (Boechout)	Millegem	014	Prospectievondsten	VME	
Bornem	Luiegem	016	Prospectievondsten	5 - 8	
Hingene (Bornem)	Steenlander	018	Prospectievondsten	5 - 8	
Borsbeek	Sint-Jozefinstituut	020	Bewoning	6B – 7B	Volle ME
Duffel	Onbekend	022	Losse vondst	7?	
Edegem	Terlinden	023	Prospectievondsten	5 - 7	
Edegem	Buizegem	024	Cultusplaats	VME	
Geel	Elsum	028?	Bewoning	7 - 9	Volle ME
Geel	Eikevelden	026	Bewoning	5 – 8/9	Karol & volle ME
Geel	Kanunnikenblok	027	Bewoning	7/8 – 9	Karol & volle ME
Geel	J.B. Stessenstraat	120?	Bewoning	8 – 9	Karol & volle ME
Grobbendonk	Kapelstraat-Ouwen	031	Bewoning	VME	
Grobbendonk	Ouwen	033	Cultusplaats	7B – 8/9	
Grobbendonk	Vierselheide	035?	Prospectievondsten	VME	
Grobbendonk	Koekoekstraat/Kerkeveld	036	Losse vondsten	VME	
Grobbendonk	Pulsepad	032	Losse vondsten	VME	
Morkhoven (Herentals)	Draaiboomstraat	037?	Bewoning	VME	
Noorderwijk (Herentals)	Roggestraat/Lankem	038	Bewoning	7 - 8	
Hove	Cueteghem	039	Prospectievondsten & bewoning	4 – 8/9	Karol
Kasterlee	Binnenpad	042	Bewoning	7A – 8/9	Karol
Kasterlee	Pastorijstraat	041	Bewoning	7 - 8	
Tielen (Kasterlee)	Spoorwegstraat	097	Bewoning	7 – 8?	
Kontich	Meylweg	048	Prospectievondsten	VME	
Kontich	Groeningenlei	047?	Losse vondst	VME	
Vorst (Laakdal)	Oost-Molenveld	049	Bewoning	6 - 8	Volle ME
Vorst (Laakdal)	Steenbergen	117?	Cultusplaats?	VME	
Lier	Hooglachenen	053?	Bewoning	VME	

<i>Gemeente</i>	<i>Vindplaats</i>	<i>Cat. nr.</i>	<i>Aard</i>	<i>Datering</i>	<i>continuïteit</i>
Oostmalle (Malle)	Kapelakkers	056?	Prospectievondsten	VME	
Oostmalle (Malle)	Kapelakkers	058?	Losse vondst	VME	
Mechelen	Lange Heergracht	069?	Bewoning	7d	
Leest (Mechelen)	Kleine Heide	063	Losse vondst	VME	
Muizen (Mechelen)	Sint-Lambertuskerk	064?	Cultusplaats	8	
Muizen (Mechelen)	Veldstraat	066?	Bewoning	VME	
Muizen (Mechelen)	Slagveld	067	Losse vondst	8 - 9	
Mol	Schansstraat	071?	Bewoning	VME	
Nijlen	Mussenpad	073	Bewoning & art. prod.	7 - 9	
Olen	Wilgenstraat	075	Bewoning	7 - 8	
Olen	Hoogbuul	076?	Prospectievondsten	VME	
Olen	Lammerdries	077	Bewoning & art. prod.?	7 - 8	
Puurs	Zeutestraat	079	Prospectievondsten	VME	
Puurs	Sint-Pieterskerk	080?	Cultusplaats	8 - 9	
Liezele (Puurs)	Stentjen	083	Prospectievondsten	VME	
Ranst	Schawijkplaspweg	084?	Prospectievondsten	VME?	
Broechem (Ranst)	Bist	085	Prospectievondsten	VME	
Emblem (Ranst)	Dorpskern	090	Bewoning	VME	
Emblem (Ranst)	Broechemsestw	089?	Prospectievondsten	VME	
Emblem (Ranst)	D'Enge/Hutveld	087	Prospectievondsten	VME	
Emblem (Ranst)	Emblemse Heide	088	Prospectievondsten	VME	
Oelegem (Ranst)	Keer	092	Prospectievondsten	VME	
Oelegem (Ranst)	Zandhovenstw	093	Bewoning	VME	
Retie	Meierend	095?	Bewoning	VME	
Zoerle (Westerlo)	Gevaertblok	102	Bewoning	8	Karol
Wijnegem	Wachthaven Albertkanaal	103	Bewoning	3 - 7	
Wijnegem	Steenakker	105	Bewoning	5 - 7	Karol
Wijnegem	Kerkeveld	106?	Cultusplaats	VME	
Willebroek	Onbekend	107	Losse vondsten	VME	
Tisselt (Willebroek)	De Hulst	108	Bewoning	7 - 9	Karol
Wommelgem	Rooseweg	111	Prospectievondsten	VME	
Pulle (Zandhoven)	Keulsebaan	113	Bewoning	7 - 9	Karol

Gemeente	Vindplaats	Cat. nr.	Aard	Datering	continuïteit
Zwijndrecht	Laarstraat	121	Bewoning	7d - 9	Karol & volle me

Tabel 3.3: Verspreiding van de vindplaatsen uit de 7de tot 8ste eeuw binnen het pagus-Renensis-gebied (incl. niet gedateerde vroegmiddeleeuwse locaties).

Distribution of sites from the 7th and 8th centuries AD in the *Pagus Renensis* (non-dated sites included).

Voor een aantal vindplaatsen is de datering bovendien niet eenduidig. Zoals reeds eerder aangehaald, zijn meerdere vindplaatsen op basis van de vondst van wandscherven handgevormd aardewerk met rode chamotte-magering of Eifelwaar in de vroege middeleeuwen geplaatst. Beide aardewerktypes komen reeds voor in de Romeinse of laat-Romeinse periode zodat enige voorzichtigheid moet geboden worden met betrekking tot deze dateringen. Eenzelfde voorzichtigheid dient aan de dag gelegd met sommige gebouwplattegronden die door de opgravers zonder al te veel argumentatie en zonder duidelijke criteria in de vroege middeleeuwen worden geplaatst. In sommige gevallen is zelfs nauwelijks een plattegrond te herkennen.

De geografische verspreiding van de woonlocaties stemt grotendeels overeen met de verspreiding van de nederzettingssites in de 4de tot 6de eeuw (fig. 3.7). De bewoning langs de weg die vanuit Rumst richting noorden trekt lijkt nog steeds aantrekkelijk geweest alhoewel een minder dens patroon zichtbaar wordt (vindplaatsen 048, 040, 011, 111, 106? en 047?, 023, 024 in de omgeving). De cluster die zichtbaar was langs de Kleine Nete en Nete die niet alleen de rivieroeveren lijkt te flankeren maar ook de weg die vanuit Kontich naar Grobbendonk trekt, blijft in deze periode gehandhaafd (vindplaatsen 010, 009, 088, 087, 089?, 090, 113, 035?, 031, 032, 033, 063, 113 en 085 en 073 in de omgeving). Concentraties van sites zijn zichtbaar rond Kontich-Hove-Boechout (vindplaatsen 023, 047?, 048, 024, 040, 009, 010, 011), Emblem (vindplaatsen 087, 088, 089? en 090), Wijnegem/Wommelgem (vindplaatsen 106?, 111, 084?, 092) en Grobbendonk/Pulle (031, 032, 033, 036, 035? en 113). Deze concentraties hebben mogelijk te maken met de prospectie-activiteiten die in deze gemeentes hebben plaats gevonden¹⁵⁸ maar anderzijds gaat het hier toch om locaties die zich reeds van in de Romeinse periode (en soms zelfs vroeger) ontwikkelden tot belangrijke nederzettingsskernen. Hieruit valt af te leiden dat de overblijfselen van het Romeinse verleden (wegen, wat er overbleef van de *vici* en het collectief geheugen van bijv. centrale plaatsen zoals de *Alfsberg* te Kontich en de *Steenakker* te Wijnegem) nog steeds invloed uitoefenden op de mens in de vroege middeleeuwen. De cluster rond het Mechelse (vindplaatsen 069?, 067, 066?) lijkt iets minder dicht bezaaid met sites dan in de voorgaande periode maar de cluster op de zandrug die de zuidelijke Schelde-oever flankeert in Klein-Brabant blijft duidelijk in beeld (vindplaatsen 016, 018, 079, 080?, 083).

De meest opmerkelijke vaststelling is echter dat nu ook de zuidelijke flanken van het Kempens Plateau bewoond worden, meer bepaald de heuvelrug ten noorden van de Kleine Nete (vindplaatsen 097, 041, 042 en 095?) en het plateau tussen de Kleine en de Grote Nete

¹⁵⁸ O.a. de prospecties te Hove en Boechout in het kader van de licentiaatsverhandeling Belmans 1989; de prospecties van vrijetijdsarcheologen in de regio Emblem en de activiteiten van de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie (AVRA) te Wijnegem en Kontich.

(vindplaatsen 037?, 038, 102, 075, 076?, 077, 026, 027, 028?, 120?, 071?, 008?). Tot slot valt nog de lacune aan bewoning op in het gebied ten zuiden van de Grote Nete en ten noorden van de Dijle. Het is echter juist in dit gebied dat het zgn. Waverwoud, een noordelijke uitloper van het grote Kolenwoud, te situeren is (zie ook *infra* en fig. 4.9). Dit gebied gold als moerassig en onherbergzaam en werd dus duidelijk niet als woongebied ontgonnen.

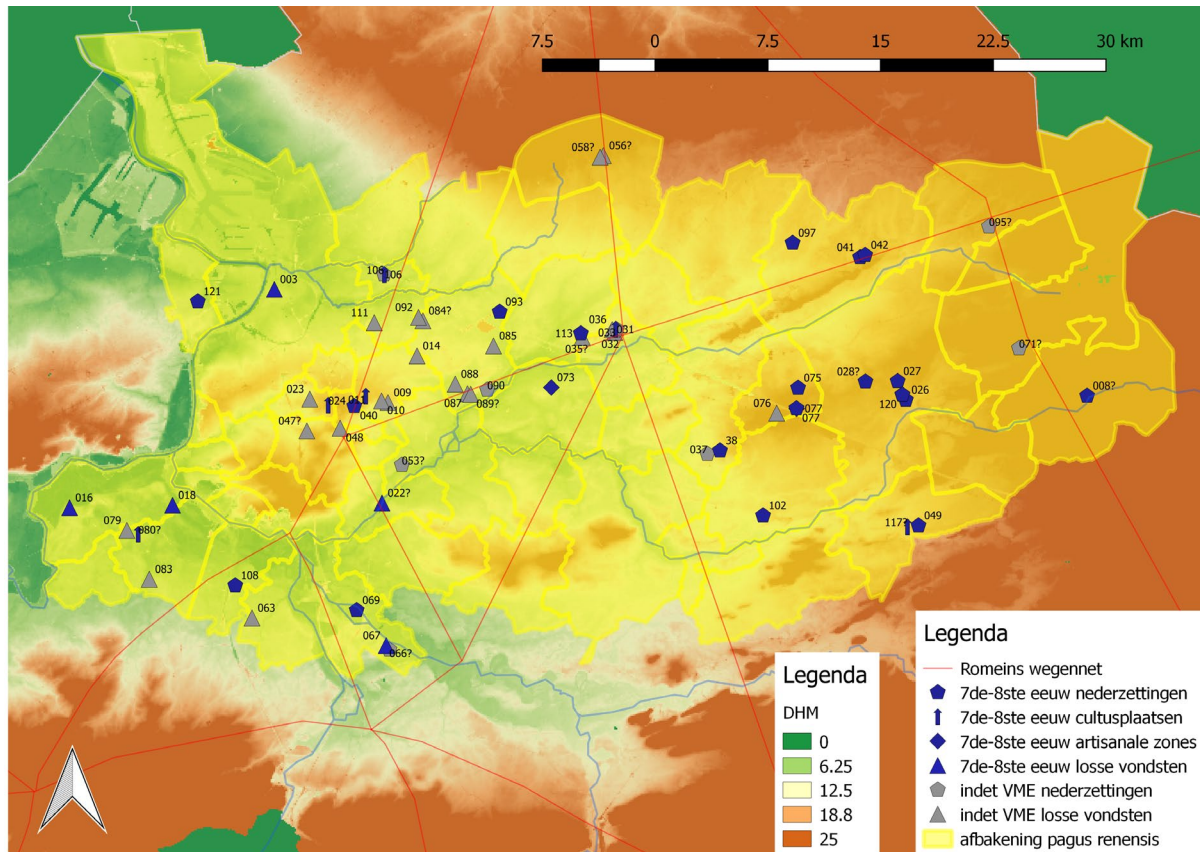

Fig. 3.7: Verspreiding van vindplaatsen met sporen van bewoning uit de 7de en 8ste eeuw binnen het pagus-renensis-gebied - © AGIV.

Distribution of the sites with settlement traces from the 7th and 8th centuries AD in the *pagus Renensis*.- © AGIV.

Sporen van bewoning

In deze jongere fase blijven de eenvoudige eenbeukige en tweebeukige plattegronden die reeds gekend waren in de 5de en 6de eeuw in gebruik. Daarnaast komt vanaf de 7de en 8ste eeuw zowel in deze regio als in de Kempen een driebeukige plattegrond tot ontwikkeling, die in de Karolingische periode verder uitgebouwd wordt tot het prototype van de latere volmiddeleeuwse zgn. bootvormige gebouwen die vanaf de 11de eeuw zowat overal in Vlaanderen in grote getale aanwezig zijn.

Enerzijds zijn vaak eenvoudige **eenbeukige gebouwen** met eerder beperkte afmetingen waargenomen zoals de zespalige structuur MEP1 op de vindplaats Zwijndrecht-Laarstraat (121) met een lengte van ten minste 9m en een breedte van 4,5m. Dit noordoost-zuidwest georiënteerd gebouwtje lag tegen de rand van de opgravingsput zodat het mogelijk slechts

gedeeltelijk in beeld kwam tijdens de opgraving (fig. 3.8A). Een van de paalkuilen (S183) bevatte een wandfragment vroegmiddeleeuws handgevormd aardewerk met ijzeroermagering. Een ¹⁴C-datering op houtskool uit paalspoor S182 preciseerde deze datering tot de periode 680-780 (68,3%) of 788-874 (27,1% - Poz-98980: 1245 ±30 BP). In het verlengde van de noordelijke lange wand van dit gebouwtje tekende zich een 9,5m lange palenrij af bestaande uit zes paalkuilen met eveneens een noordoost-zuidwest oriëntatie (fig. 3.8B). Paalkuil S81 bevatte een randfragment vroegmiddeleeuws aardewerk en een ¹⁴C-datering op houtskool uit paalspoor S68 bevestigde een vroegmiddeleeuwse datering, met name de periode 669-779 (85,3%) of 791-829 (5,9%) of 838-865 (4,2% - Poz-98979: 1260 ±30 BP). Zowel gebouwtje als palenrij zijn dus in dezelfde periode te plaatsen.

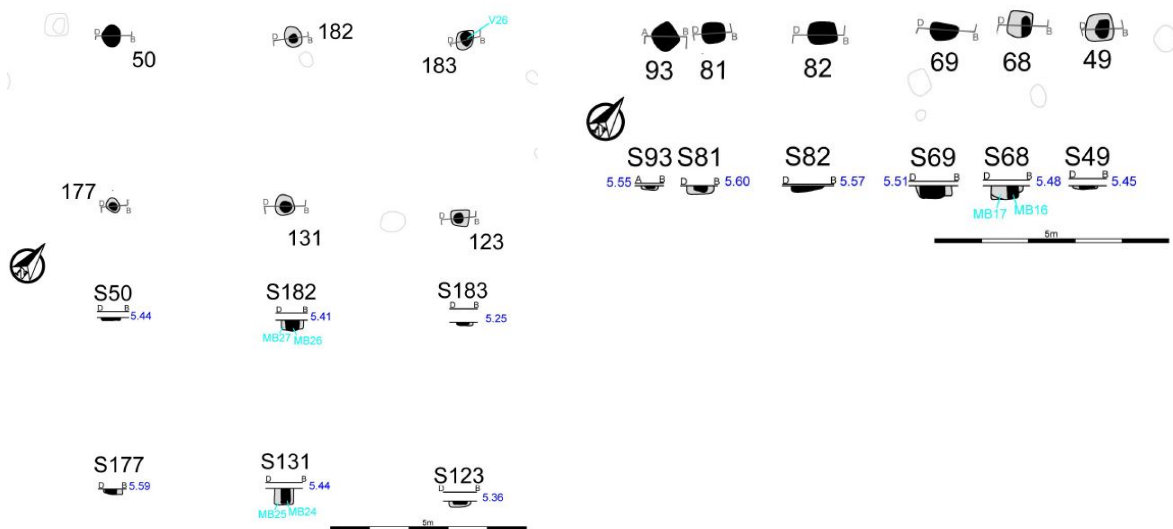

Fig. 3.8A: Eenbeukige gebouwplattegrond te Zwijndrecht-Laarstraat - © Claessens & Coremans 2017.

One-aisled ground plan at Zwijndrecht-Laarstraat - © Claessens & Coremans 2017.

Fig. 3.8B: Palenrij in het verlengde van de noordelijke gebouwwand te Zwijndrecht-Laarstraat- © Claessens & Coremans 2017.

Row of post holes in the extension of the north building wall at Zwijndrecht-Laarstraat - © Claessens & Coremans 2017.

Gelijkaardige eenvoudige gebouwplattegronden zijn structuur 9 te Geel-Kanunnikenblok (027 - 10m bij 4m met vijf palenkoppels), structuren 012, 013 en 033 te Geel-Eikevelden (026 - fig. 3.9, str012 en str033: 24m bij 6m; str013: 12m bij 6m) en structuur 02 te Kasterlee-Binnenpad (042 – fig. 3.10: 11,5m bij 5m met vier palenkoppels). Het voorkomen van deze eenvoudige gebouwen loopt nog verder tot in de Karolingische periode (9de eeuw) zoals vastgesteld te Geel-Eikevelden (026 - 7de-8ste en eind 8ste-begin 9de eeuw) en Kasterlee-Binnenpad (042 – late 7de tot 8ste eeuw).

Anderzijds komen verschillende varianten van **meerbeukige gebouwen** voor, al dan niet met standgreppels afgelijnd. Te Geel-Eikevelden (026) zijn zowel tweebeukige als meerbeukige plattegronden geregistreerd. Structuren 011 en 031 waren ogenschijnlijk tweebeukig en zijn dank zij ¹⁴C-datering resp. in 760-890 en 650-710 gedateerd (fig. 3.9; structuren 27 (8m bij 5m) en 032 (onvolledig) waren eveneens tweebeukig; structuren 028 (12m bij 6m), 30 (10m bij 6m) en 029 (onvolledig) waren vermoedelijk driebeukig terwijl structuur 026 (11m bij 6m) een

onduidelijke meerbeukige indeling vertoonde). De driebeukige gebouwplattegrond 029 is op basis van een radiokoolstofdatering gedateerd tussen 660 en 830 na Chr. (fig. 3.9).

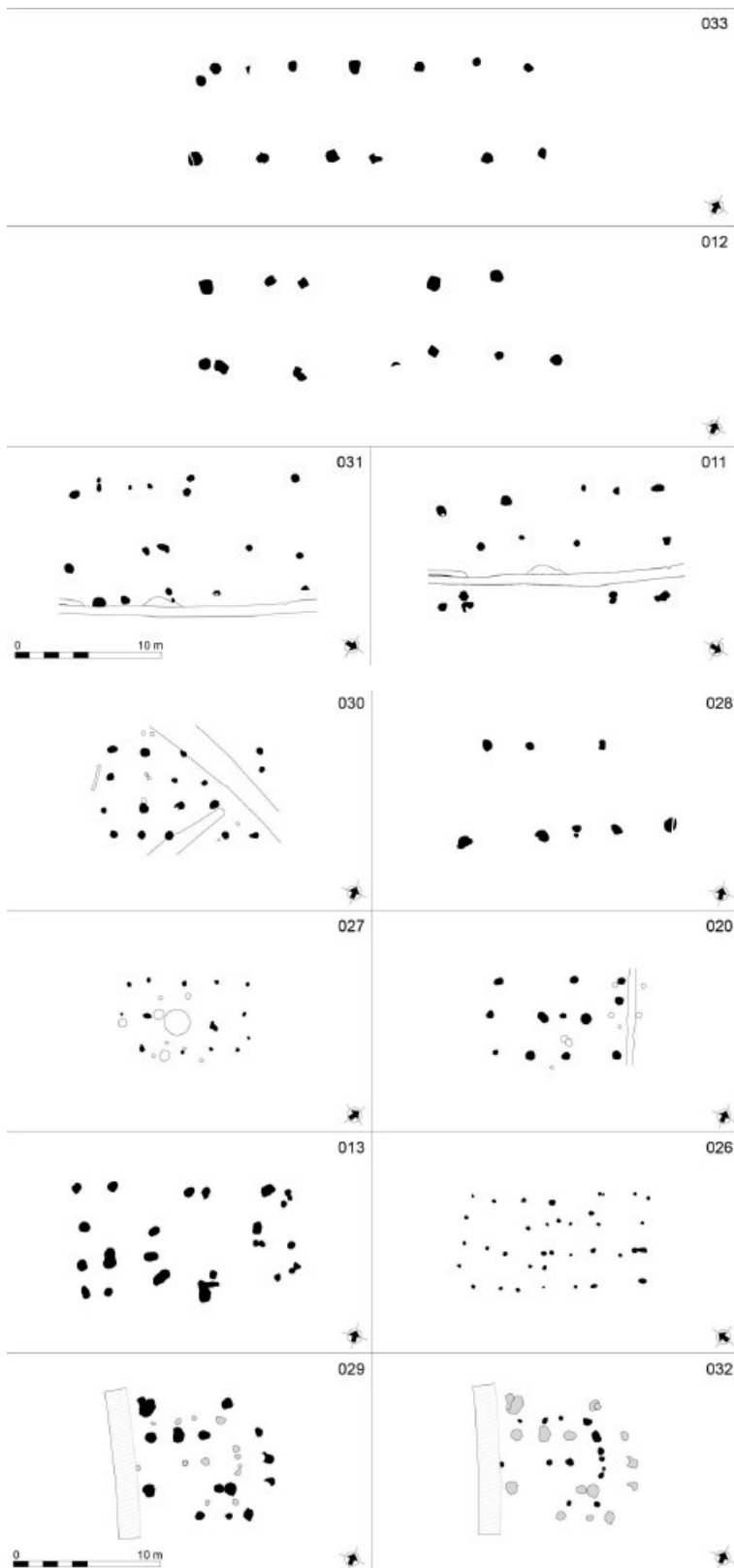

Fig. 3.9: De vroegmiddeleeuwse huisplattegronden van Geel-Eikevelden - © Mervis & Deville 2014A.
The ground plans of Early Medieval buildings at Geel-Eikevelden - © Mervis & Deville 2014A.

Ook te Kasterlee-Binnenpad (042) zijn meerdere meerbeukige structuren waargenomen (fig. 3.10). STR01 is onvolledig opgegraven en dus niet in een bepaalde categorie plattegronden in te delen, maar was wel omgeven met een standgreppel. STR03 heeft een tweebeukig grondplan (13,5m bij 8m) terwijl STR04 mogelijk een driebeukige indeling kende (9,5m bij 8.5m). Beide laatste plattegronden worden met enige voorzichtigheid in de Karolingische periode gedateerd.

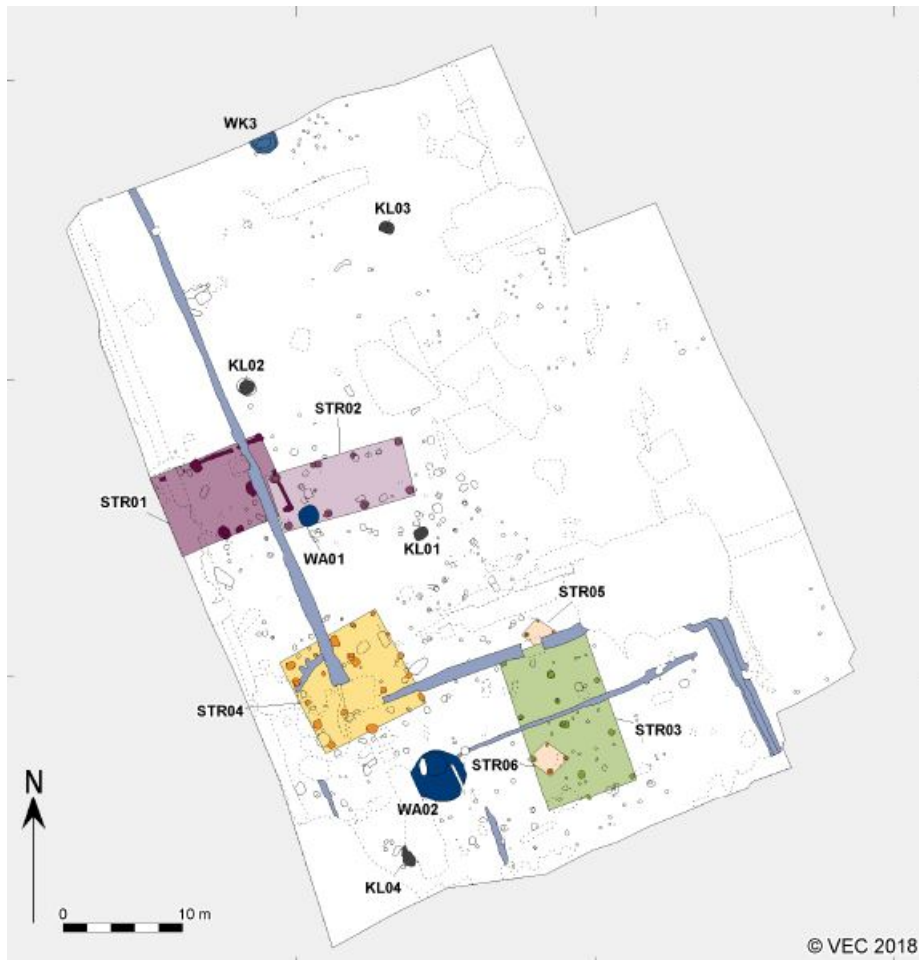

Fig. 3.10: Vroegmiddeleeuwse gebouwplattegronden te Kasterlee-Binnenpad – © Jennes et al. 2019.
Ground plans of Early Medieval buildings at Kasterlee-Binnenpad - © Jennes et al. 2019.

De gebouwplattegrond A aangetroffen te Vorst-Oost-Molenveld (49) was tweebeukig en NO-ZW georiënteerd (14m bij 9m – fig. 3.11A). In de paalkuivullingen is een vijftal scherven handgevormd aardewerk met de kenmerkende wijnrode magering uit brokjes ijzeroer waargenomen. Deze plattegrond wordt zonder verder precisering in de vroege middeleeuwen gedateerd¹⁵⁹, een datering die door de opgravers van de volgende fase herzien wordt in een ijzertijddatering op basis van een ¹⁴C-datering op een houtskoolmonster zonder rekening te houden met het mogelijk instrusief karakter ervan¹⁶⁰. Daarentegen krijgt de driebeukige gebouwplattegrond E (11,8m bij 10,7m – fig. 3.11B) die eerst als volmiddeleeuws beschouwd

¹⁵⁹ Van Liefferinge 2009B.

¹⁶⁰ Schurmans 2016.

werd¹⁶¹, achteraf een datering in 7de tot 8ste eeuw op grond van het type plattegrond¹⁶². Toch lijkt deze plattegrond eerder een Karolingisch prototype te zijn van de volmiddeleeuwse bootvormige gebouwen en dus in een iets jongere tijdsfase te situeren (9de-10de eeuw). Een gelijkaardige plattegrond is opgegraven te Hove-Cuethegem waar een ¹⁴C-datering mogelijk zelfs een datering tussen 1020-1160 (KIA-21806: 950±20 BP) suggereert¹⁶³.

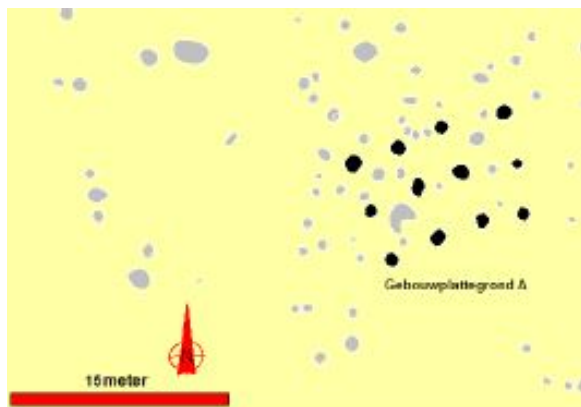

Fig. 3.11A: Vroegmiddeleeuwse gebouwplattegrond A te Vorst-Oost-Molenveld - © Van Liefferinge 2009B.
Ground plan of Early Medieval building A at Vorst-Oost-Molenveld - © Van Liefferinge 2009B.

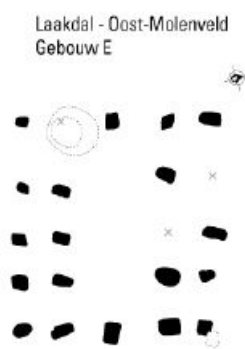

Fig. 3.11B: Vroegmiddeleeuwse gebouwplattegrond E te Vorst-Oost-Kapelleveld – © Schurmans 2016.
Ground plan of Early Medieval building E at Vorst-Oost-Molenveld - © Schurmans 2016.

Voor Olen-Wilgenstraat (075) zijn twee plattegronden te vermelden. De eerste was deels driebeukig en deels eenbeukig met een oost-west oriëntatie (19,3m bij 8m - fig. 3.12A) en was vergezeld van een vierpostenspieker, drie zespostenspiekers en – op 17m van de plattegronden - een waterput. Een tweetal kuilen waaronder mogelijk een haard en een waterkuil is niet gedateerd maar deze zijn mogelijk te relateren aan dit erf. Voor de plattegrond is vergelijkingsmateriaal gevonden te Brecht-Zoegweg (Antw.) en Escharen (NL, N.-Br.). Een tweede plattegrond, aangetroffen op een aanpalend perceel oostelijk van het hierboven beschreven erf, is echter veel minder overtuigend. De 'plattegrond' is noord-zuid georiënteerd en is eenbeukig (17,5m bij 6,2m – fig. 3.12B). De opgravers zien gelijkenis met de andere plattegrond van deze vindplaats maar met een dergelijke configuratie van paalkuilen is deze stelling is moeilijk te onderbouwen. Ook de vergelijking met plattegronden te Escharen (NL, N.-Br.) is hier eerder vergezocht. Vondstenmateriaal ontbreekt.

¹⁶¹ Van Liefferinge 2009B.

¹⁶² Schurmans 2016.

¹⁶³ Debruyne *et al.* 2015 (2016), 217-219 en fig. 19.

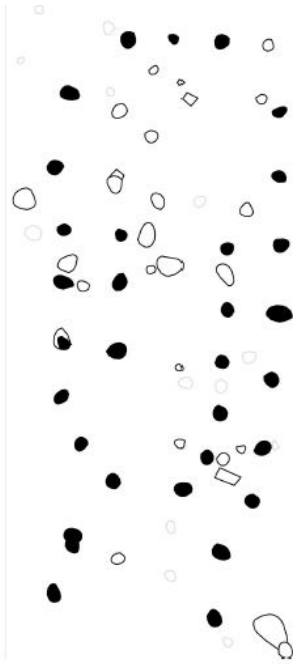

Fig. 3.12A: Vroegmiddeleeuwse gebouwplattegrond te Olen-Wilgenstraat – © Reyns & Bruggeman 2012.

Ground plan of an Early Medieval building at Olen-Wilgenstraat - © Reyns & Bruggeman 2012.

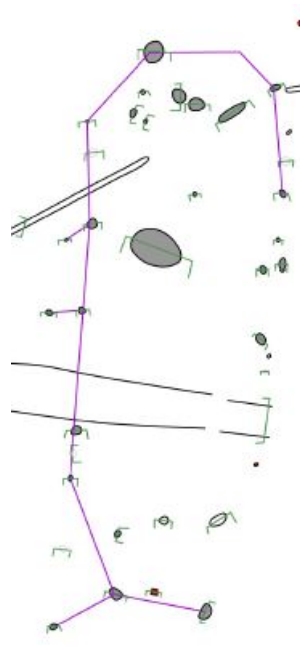

Fig. 3.12B: Vroegmiddeleeuwse plattegrond (?) te Olen-Wilgenstraat – © Reyns & Van Celst 2012A.

Ground plan of an Early Medieval building (?) at Olen-Wilgenstraat - © Reyns & Van Celst 2012A.

Nog een hypothetische driebeukige structuur is herkend in Olen-Lammerdries (077) met name structuur K die op basis van radiokoolstofanalyse in de 7de tot 8ste eeuw te situeren is (fig. 3.13). Nabij deze structuur K is ook de slechts fragmentair zichtbare structuur J in dezelfde periode te plaatsen alsook de waterput met artisanaal afval in de vulling (zie *infra*). De overige structuren D, F, G, H, I zijn niet gedateerd.

Fig. 3.13: De hypothetische gebouwstructuren J en K en niet te dateren plattegronden te Olen-Lammerdries – © Van de Velde et al. 2011.

Hypothetical building structures J and K and the undatable ground plans at Olen-Lammerdries - © Van de Velde et al. 2011.

Te Zoerle-Gevaertblok (102) is een huisplattegrond opgegraven met een tweebeukige kernbouw en een aanbouw aan de oostzijde (fig. 3.14). Voor deze plattegrond waarvan de paalsporen geen vondsten aanleverden, vinden de opgravers vergelijkingsmateriaal in de plattegronden van Escharen (NL, N.-Br.) en Someren (NL, N.-Br.) die in de laat-Merovingische periode gedateerd zijn (eind 7de en 8ste eeuw).

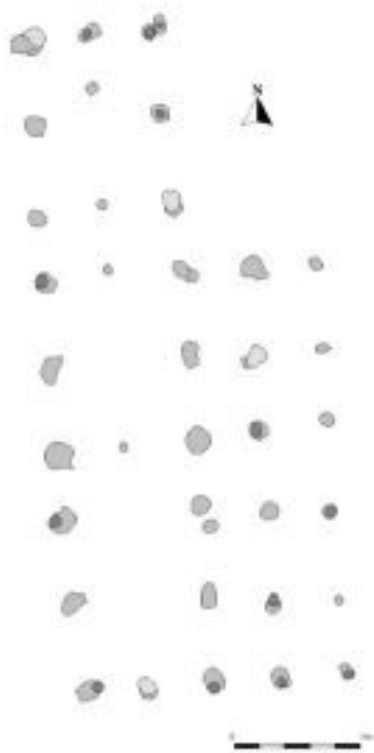

Fig. 3.14: Vroegmiddeleeuwse tweebeukige plattegrond met aanbouw van Zoerle-Gevaertlaan – © Weekers-Hendricks 2017.

Two-aisled Early Medieval grond plan with annex at Zoerle-Gevaertlaan - © Weekers-Hendricks 2017.

Hutkommen blijven gebruikelijk in de 7de-8ste eeuw en later. Tenminste een exemplaar is vastgesteld op de vindplaats Pulle-Keulsebaan (113). Deze mat 3m bij 2m en had drie paalkuilen in elke lange zijde waarbij de centrale palen iets minder diep gefundeerd waren. Deze constructie is niet gedateerd maar hoort duidelijk tot de bewoningskern die op basis van de ¹⁴C-datering op de waterputten in de 7de en 8ste eeuw gedateerd is.

Ook op de sites Herentals-Roggestraat (038) en Tielen-Spoorwegstraat (097) zijn hutkommen en/of plattegronden van volledige gebouwen opgetekend. De rapporten van deze opgraven waren echter nog niet beschikbaar tijdens het schrijven van deze dissertatie.

Delen van, **onduidelijke gebouwstructuren** of paalkuilen die niet onmiddellijk in relatie staan tot een plattegrond, zijn op meerdere plaatsen opgemeten. Deze sporen zijn meestal moeilijk te interpreteren en niet nader te dateren dan 'vroegmiddeleeuws'. Te Grobbendonk-Kapelstraat (031) zijn in een bouwput van een eengezinswoning meerdere paalkuilen met vroegmiddeleeuws (handgevormd) aardewerk aangetroffen tussen zware volmiddeleeuwse paalkuilen. Zowel de beperkte oppervlakte als de oversnijding door volmiddeleeuwse sporen

maakten het onmogelijk vroegmiddeleeuwse huisplattegronden te herkennen of te dateren. Het proefsleuvenonderzoek in de Draaiboomstraat te Morkhoven (037?) legde naast bewoningssporen uit de ijzertijd, een NO-ZW gerichte rij van zes duidelijke paalkuilen bloot (18m lang), met in de vulling van een ervan een wandfragment gesmoord, wit bakkend aardewerk uit de Maasvallei¹⁶⁴. Hoewel deze configuratie palen een datering kreeg in de vroege middeleeuwen, werd deze vaststelling tijdens het vlakdekkende vervolgonderzoek genegeerd en de structuur toegewezen aan de metaaltijden ook al is deze datering niet gestaafd met vondstmateriaal of absolute dateringen¹⁶⁵. Nochtans zijn er elders op het terrein nog vroegmiddeleeuwse scherven gerecupereerd¹⁶⁶.

In het dorpscentrum van Emblem (090) tekenden zich in een bouwput voor een eengezinswoning, paalsporen af waarin zich vroegmiddeleeuws aardewerk bevond. In de smalle Fluxyssleuf was het in Oelegem-Zandhovensesteenweg (093) onmogelijk om plattegronden te distilleren uit de verschillende paalsporen met vroegmiddeleeuwse vondsten. Drie hypothetische, eerder grote, structuren zijn verondersteld waaronder een plattegrond met standgreppels. Fragmenten van overige greppels lijken eerder te wijzen op afwateringgreppels dan op erfafbakeningen. Het aardewerk afkomstig uit deze sporen is grosso modo in de 8ste eeuw gesitueerd.

Het proefsleuvenonderzoek te Retie-Meierend (095?) bracht een paalkuil aan het licht met een scherp handgevormd aardewerk uit de vroege middeleeuwen. Vervolgonderzoek op deze vindplaats zal hopelijk een aanvullende kijk brengen op deze vroegmiddeleeuwse fase. De beperkte toelating tot opgraving maakte het grondplan van de vindplaats Pulle-Keulsebaan (113) onvolledig. Meerdere paalkuilen wijzen echter op het bestaan van verschillende gebouwplattegronden waaronder een eenbeukig gebouw, een gebouw met standgreppel, een spieker en een hutkom. Het erf is met de aanwezigheid van twee waterputten compleet. Zowel de ¹⁴C-datering op het hout van de waterputten, het aanwezige vondstenmateriaal en een OSL-datering op de stuifduin die de site bedekt wijzen op een bewoning tussen het midden van de 7de eeuw en de 9de eeuw.

Gebouwstructuren zijn te Balen-Scheps (008?) voorsnog niet opgegraven, maar wel geattesteerd dankzij geofysische onderzoek uitgevoerd in 1974-1976. Naast duidelijke signalen voor de aanwezigheid van een omgracht areaal waarbinnen een bakstenen gebouw aanwezig lijkt, wellicht de oude pastorie, wezen andere anomalieën op het bestaan van oudere bewoningsstructuren. De geschreven bronnen wijzen allicht naar een landgoed dat sinds 774 geschonken werd aan de abdij van Corbie maar waarvan het beheer toegewezen werd aan de abdij van Munsterbilzen. Het wordt tevens in verband gebracht met het ouderlijk huis van de heilige Odrada. De onderkaak toegeschreven aan de heilige Odrada bevindt zich als relik in de kerk van Balen. Osteologisch en radiokoolstofonderzoek bevestigde dat het bot afkomstig was van een jonge vrouw uit de tweede helft van de 7de tot laatste kwart van de 8ste eeuw (1310±25: 650-780 AD (95%))¹⁶⁷

¹⁶⁴ Scheltjens 2015, 36 en 47.

¹⁶⁵ Alma *et al.* 2017, 20 en 22-24.

¹⁶⁶ Alma *et al.* 2017, 35, 53.

¹⁶⁷ Van Strydonck *et al.* 2006, 111-119.

Erfgebonden elementen zoals bijgebouwen (stallen, spiekers), greppels en kuilen zijn op multiperiode-sites vaak niet te dateren vanwege de universeel en diachronisch toegepaste gebouwstructuren (vier-, zes- tot achtpalige plattegronden) en de afwezigheid van vondsten. Soms was het wel mogelijk ze in de vroegmiddeleeuwse periode te plaatsen vanwege hun relatie tot gedateerde plattegronden zoals spiekers 127, 128 en 141 te Geel-Eikevelden (026) en de vier spiekers, kuilen en waterkuil te Olen-Wilgenstraat (075) of dank zij een ¹⁴C-datering zoals kuil 01 te Kasterlee-Binnenpad (042 - 684-876, 1240 ± 30 BP-Poz-80800). hoewel dergelijke dateringen op houtskool uit bulkmonsters een zeer kritische beoordeling vergen. Kuilen 01 en 02 te Kasterlee-Binnenpad (042) zijn vanwege sporen van verhitting ter plaatse en de houtskoolrijke vulling als (brood)ovens geïnterpreteerd. Ook de spiekers nabij gebouw E te Vorst-Oost-Molenveld zijn vanwege hun ligging nabij deze plattegrond eveneens tot de vroege middeleeuwen te rekenen. De vindplaats Lier-Hooglachenen (053?) leverde een kuil en een greppel op die op basis van de vondsten (meestal aardewerk) eerder algemeen in de vroege middeleeuwen te situeren zijn en dus enkel een indicatie geven voor bewoning in die periode. In Tisselt-De Hulst (108) was het resultaat van de ¹⁴C-datering de reden om een houtskoolrijke vlek in de periode 663-859 te plaatsen. De vlek is door de opgravers als haard geïnterpreteerd alhoewel sporen van verbranding *in situ* volledig ontbraken. Mogelijk gaat het om de resten van een houtskoolmeiler. Voor een nabijgelegen waterput zonder bekisting en zonder vondsten werd op basis van het hoge percentage boompollen eveneens een datering in de vroege middeleeuwen gesuggereerd. Ook de datering van de geïsoleerde kuil S1001 te Muizen-Veldstraat (066?) in de Merovingische periode is eerder twijfelachtig. Deze chronologische toewijzing steunt op de aanwezigheid van twee wandscherven handgevormd aardewerk waarvan vooral de aanwezigheid van mica door de opgravers als typisch Merovingisch wordt beschouwd. Mica is echter van nature aanwezig in lokale klei en is al vast te stellen in aardewerk uit de metaaltijden. Te Mol-Schansstraat (071?) wijst de aanwezigheid van twee scherven Rijnlants aardewerk eerder op een Karolingische datering voor kuil S2001. Een aantal paalkuilen wordt er eveneens in de vroege middeleeuwen gesitueerd, dit op basis van een vergelijkbare vulling als deze van bovengenoemde kuil en een bodemfragment aardewerk dat de opgravers plaatsen in de periode 6de tot 9de eeuw¹⁶⁸. Even diffuus zijn de gegevens van de site Geel-J.B.Stessenstraat (120?). Op deze meerperiodensite zijn gebouwstructuren, kuilen, waterputten en greppels aangetroffen daterend uit de metaaltijden tot volle middeleeuwen. Sommige structuren worden op basis van aardewerkvondsten mogelijk in de vroege middeleeuwen geplaatst (o.a. een aantal greppels) maar bij nadere beschouwing blijkt dit aardewerk eerder tot de volle middeleeuwen te horen, een periode die zeker vertegenwoordigd is zoals de bootvormige gebouwplattegronden en mogelijk ook enkele boomstamwaterputten aantonen. Een ¹⁴C-datering op een houtskoolmonster uit een als ijzertijd-silo geïnterpreteerde kuil, leverde echter een datering op in de vroege middeleeuwen: 689AD (32.7%) 751AD of 760AD (62.7%) 82AD (2σ – POZ-73106: 1230 ± 30 BP). De vulling van deze kuil bevatte niet alleen scherven handgevormd aardewerk die door de opgravers gedateerd werden ‘tussen de bronstijd en de vroege

¹⁶⁸ Het betreft hier de resultaten van een proefsleuvenonderzoek. Tijdens de finale fase van deze dissertatie was het mogelijk het conceptrapport van het vervolgonderzoek in te kijken (met dank aan Sofie Debruyne). De opgravers bevestigen hierin de Karolingische datering van de vroegmiddeleeuwse fase van deze site (Linten & Verrijckt 2020).

middeleeuwen' maar ook brokken ijzerslak. Deze datering maakt de aanwezigheid van een vroegmiddeleeuwse component op deze site aannemelijk zonder dat er duidelijke structuren te herkennen zijn.

Waterputten wijzen duidelijk op de aanwezigheid van menselijke activiteit en kunnen zich evenzeer binnen het erf of op enige afstand van de bewoning bevonden hebben. Ze zijn vastgesteld te Geel-Elsum (028?), Geel-Kanunnikenblok (027), Geel-Eikenvelden (026), Kasterlee-Binnenpad (042), Kasterlee-Pastorijstraat (41), Nijlen-Mussenpad (073), Olen-Wilgenstraat (075), Wijnegem-Blikstraat (116), en Pulle-Keulsebaan (113).

De geïsoleerd liggende waterput S3.65 te Geel-Elsum (028?) bevatte noch beschoeiing (ca 1,70m diep) noch vondsten maar is op basis van de pollensamenstelling (lage percentage rogge en hoge percentage beuk) uit de vulling in de vroege middeleeuwen geplaatst. Boomstamwaterputten waarvan de bekisting bestond uit een uitgeholde (eiken- of beuken)stam hetzij volledig hetzij in twee of meerdere segmenten, zijn opgegraven te Geel-Kanunnikenblok (027), Geel-Eikevelden (026), Kasterlee-Binnenpad (042), Kasterlee-Pastorijstraat (41), Nijlen-Mussenpad (73), Olen-Wilgenstraat (075), Wijnegem-Steenakker (105) en Pulle-Keulsebaan (113). De put A (S1086) te Geel-Kanunnikenblok (tot ca 4m diep) is gedateerd in 760-888 AD (72.8%) en 690-750 AD (22.6% - Ua-51333: 1265 ± 30 BP) door ^{14}C -datering op een pruimenpit uit de onderste vulling. Boomstampotten 1377 en 3740 te Geel-Eikevelden waren verdeeld in vier segmenten (2 tot 3 m diep); de kapdatum van de eikenstammen is door dendrochronologische analyse gesitueerd in resp. 785 en 782/783. De put WA01 van Kasterlee-Binnenpad waar de beukenstam onderaan ondersteund was door een ronde dwarsbalk (2,1m diepte), leverde een ^{14}C -datering op in de periode 602-674 (1390 ± 30 BP-Poz-80796). Waterput WA02 had drie fasen, alle wellicht met een bekisting uit een uitgeholde boomstam, waarvan de ^{14}C -dateringen een overlap geven in de 7de eeuw (669-865, 661-800 en 672-868, resp. 1260 ± 30 BP-Poz-80797, 1275 ± 30 BP-Poz-80798 en 1255 ± 30 BP-Poz-80799). De geïsoleerde boomstampot langs de Pastorijstraat te Kasterlee (041) bestond uit twee segmenten aan elkaar verbonden door middel van wilgentenen, aangespannen door verticale wiggen in berkenhout. De vulling van deze put leverde fragmenten tefrietische basaltlava op, afkomstig van ten minste twee maalstenen. De ^{14}C -datering op de eikenhouten bekisting resulteerde in een datering tussen 660-781 (IRPA-1154: 1310 ± 35 BP; cal AD 685). De jongste fase van put 1 te Nijlen-Mussenpad (073) had een bekisting van een in twee gespleten, ontschorste en uitgeholde eiken stam (0,8m diameter, 2m diep) die in de vierkante bekisting van de oudste fase geplaatst was. Een verkoolde pit van een pruimensoort (*Prunus* sp.) uit het bodempakket binnen deze boomstam, leverde een ^{14}C -datering tussen 670 en 870 (KIA-40413: 1250 ± 30) wat een chronologische indicatie geeft over de gebruiksperiode van de put. De waterput van Olen-Wilgenstraat bestond eveneens uit een in twee gespleten uitgeholde eiken stam (diepte 2,94m) waarvan de vulling nog enkele fragmenten van een reducerend gebakken bolle tuitpot uit de 9de eeuw en een spinsteen opleverde. De ^{14}C -datering op het hout van de bekisting gaf een oudere datum nl. de periode tussen 656 en 773 (1310 ± 30 BP (95.4%) - Poz-47684). Tenminste een van de waterputten te Wijnegem-Blikstraat (116) bestaat uit een uitgeholde eikenstam die in vijf segmenten is verdeeld en door middel van vlechtwerk terug aan elkaar gehecht zijn (WP1190: ca. 1m diameter, 3m diep). De vulling bevatte niet alleen vroegmiddeleeuws aardewerk maar tevens

verspit Romeins materiaal. ¹⁴C-datering op het hout van de boomstam, plaatst de aanlegfase van deze put in de 7de eeuw meer bepaald tussen 605 en 685 (KIA-42129: 1375±30 BP). Tot slot zijn nog beide eiken boomstampotten uit Pulle-Keulsebaan (113) te vermelden. De kleinste put bestond uit meerdere segmenten van een uitgeholde stam terwijl de bekisting van de grotere put door de druk gespleten was. Radiokoolstofanalyses verschaften dateringen tussen resp. de 7de en de 8ste eeuw en het einde van de 8ste tot het einde van de 9de eeuw.

Een derde type betreft de waterput met een vierkante bekisting van horizontale houten planken steunend op vier eikenhouten hoekpalen. Waterputten 1479, 3342 en 3916 te Geel-Eikevelden (026) waren van dit type maar waren niet zoals de Romeinse putten zorgvuldig in elkaar gezet met pen-gat- of zwaluwstaartverbindingen. Vaak bleken de eiken- of beukenhouten planken ook ouder recuperatiemateriaal te zijn. Dendrochronologisch onderzoek maakte het mogelijk deze putten te dateren: van put 1479 dateerde een hoekpaal uit 829 na Chr. terwijl een van de planken tussen 758 en 766 te situeren is; een van de planken van put 3342 is afkomstig van een eik die in 778 gekapt is; put 3916 tenslotte leverde twee dateerbare stalen met resp. veldatum in 808 en 814. Een volgende waterput met vierkante bekisting betreft de oudste fase van waterput 1 (1m zijde) te Nijlen-Mussenpad (073). De horizontale planken waren bevestigd tegen vier verticale hoekpalen. Sporen van insectenvraat, de grote variatie in zaagrichting van de balken, de aanwezigheid van pengaten, wijst erop dat men recuperatiemateriaal gebruikt heeft voor de constructie van de put. Ook waterput 2 te Nijlen-Mussenpad had een vierhoekige eiken bekisting bestaande uit horizontale planken die tegen vier verticale aangepunte palen waren gemonteerd (08,m bij 1m). De veldata van een van twee houtfragmenten is dendrochronologisch bepaald tussen 702 en 721 en na 653. Dit stemt overeen met de ¹⁴C-datering, uitgevoerd op een staal van een van de hoekpalen, tussen 670-830 (KIA-39615: 1255±25). Wegens mogelijke herbruik van materiaal is met deze gegevens enkel het hout gedateerd en niet de constructiedatum van de put.

De grote kuil te Olen-Lammerdries (077) was onmogelijk tot op de oorspronkelijke diepte te onderzoeken maar betreft wellicht een waterput waarvan de aard van de bekisting onbekend blijft. Op basis van vondsten uit de vulling is een datering in de vroege middeleeuwen mogelijk. Opvallend was het grote aantal ijzerslakken en ijzeroer wat een artisanale site doet vermoeden.

De cluster ingeheide eiken palen die gans onderaan de complexe stedelijke stratigrafie in de Mechelse binnenstad langs de vliet Lange Heergracht (069?) werden geregistreerd, zijn niet in verband te brengen met een gebouwplattegrond. De aangepunte palen (S134 tot S151) stonden in twee min of meer parallelle rijen met een noord-zuid oriëntatie (diameter tussen 10 tot 26cm en nog tussen 28 en 122cm lang). Ze waren doorheen een kleiig pakket (ca 30 à 40cm dik) ingeheid tot in de zandige moederbodem en lijken deel uit te maken van een **beschoeiingssysteem**. Dendrochronologisch onderzoek gaf een datering aan op het einde van de 7de eeuw. De kleine oppervlakte van de werkput liet niet toe om de context van deze palen beter te definiëren. Ze wijzen in elk geval op menselijke activiteit in de latere historische kern van Mechelen.

Elementen die wijzen op **artisanale activiteit** zijn vastgesteld te Nijlen-Mussenpad (073), Olen-Lammerdries (077) en Oelegem-Zandhovensteenweg (093)¹⁶⁹. Te Nijlen-Mussenpad gaat het om de vondst van twee kleine smeltkroesjes met sporen van verglazing uit waterput 2 en een afvalkuil in de nabijheid van deze put (fig. 3.15) in combinatie met een groot aantal smeedslakken. Residu-analyses brachten echter geen opheldering over de aard van de artisanale activiteit waarvoor de kroesjes in gebruik waren. Ook de aanwezigheid van ca 55 kg ijzerslakken (voornamelijk smeedslakken) op dezelfde vindplaats, bevestigt de artisanale bedrijvigheid. Deze hoeveelheid zou wijzen op een maximale productie van een kwart tot een halve ton ijzeren objecten, wat de lokale nood aan ijzer duidelijk overstijgt en wijst op handelsactiviteiten¹⁷⁰. De houtskool die uit dezelfde vondstcontexten afkomstig is, is eveneens met deze ijzerproductie in verband te brengen. Het betreft voornamelijk houtskool van eik dat een hoog verhittingsproces, nodig voor het smelten en smeden van ijzer, kan doorstaan. Structurele resten van smeltovens en productie-ateliers waren binnen het opgravingsareaal van de vindplaats Nijlen-Mussenpad echter niet aanwezig. Evenmin zijn buiten de waterputten die evenzeer voor artisanale doeleinden in gebruik konden zijn, nederzettingssporen aangetroffen zodat het onmogelijk is om de organisatie van deze productie-activiteiten te kaderen.

De Wijnegem-Blikstraat (116) zijn meerdere cirkelvormige houtskoolmeilers van het *Grubenmeilert* type geregistreerd. Vooralsnog ontbreekt een absolute datering waardoor ze slechts algemeen in de middeleeuwen te situeren zijn (voorafgaand aan de 13de eeuw).

Fig. 3.15: Smetlkroesjes uit Nijlen-Mussenpad – © agentschap Onroerend Erfgoed.

Crucibles found at Nijlen-Mussenpad – © Flemish Heritage Agency.

¹⁶⁹ Tijdens de eindfase van deze dissertatie kwamen bij een opgraving te Meerhout-Aardbeziënstraat sporen van mogelijke veldovens en kuilen met afval van ijzerproductie aan het licht. Alhoewel het *post-excavation* onderzoek nog niet afgerond is, zijn er toch aanwijzingen om deze artisanale site in de laat-Merovingische of Karolingische periode te plaatsen. Op de vindplaatsen tekenden zich tevens twee in een kist bijgezette bijgavenloze inhumatiegraven af (met dank aan M. Bracke van Acke en Bracke bvba voor deze informatie).

¹⁷⁰ Bourgeois *et al.* 2015, 21.

Ook te Olen-Lammerdries (077) bevond zich heel wat afval van ijzersmeltactiviteiten in de opvulling van een mogelijke waterput zodat ook hier ijzerproductie te veronderstellen is. Nabij de put bevonden zich meerdere kleinere gebouwplattegronden waarvan de datering moeilijk te bepalen was. De vindplaats Oelegem-Zandhovensteenweg (093) leverde een fors aantal ijzerslakken op die kunnen wijzen op een lokale ijzerproductie.

Pollen- en macro-restenanalyses op stalen uit vochtige tot natte contexten (meestal vullingen van waterputten) geven een beeld van het natuurlijk milieu rondom de in de vroege middeleeuwen bewoonde sites. Dergelijke gegevens zijn afkomstig uit Geel-Kanunnikenblok (027), Geel-Elsum (028?), Geel-Eikevelden (026), Kasterlee-Binnenpad (042), Kasterlee-Pastorijstraat (041), Nijlen-Mussenpad (073), Olen-Wilgenstraat (075), Wijnegem-Blikstraat (116) en de gedempte beekvulling te Zwijndrecht-Laarstraat (121).

De analyses wijzen op een redelijk hoog bos- en struikenbestand. Hazelaar (*Corylus avellana*), beuk (*Fagus sylvatica*), eik (*Quercus*), els (*Alnus*), berk (*Betula*) waren de belangrijkste soorten naast haagbeuk (*Carpinus betulus*), den (*Pinus*), populier (*Populus*), sporkehout (*Rhamnus frangula*) en wilg (*Salix*). Verder was ook eikvaren (*Polypodium vulgare*) wellicht als ondergroei in de bossen duidelijk aanwezig, evenals struikhei (*Calluna vulgaris*) en dophei (*Erica tetralix*). Naast de gebruikelijke (on)kruiden, tredplanten en grassen lieten zich volgende cultuurgewassen onderscheiden: graan (*Cerealia*) waaronder rogge (*Secale cereale*), tarwe (*Triticum*-type), haver (*Avena*) en gerst (*Hordeum*-type), tuinboon-type (*Vicia*-type), lijnzaad/vlas (*Linum usitatissimum*), raapzaad (*Brassica rapa*), hop (*Humulus lupulus*), koriander (*Coriandrum sativum*) en hennep (*Cannabis sativa*). Ook vruchten waren aanwezig waaronder appel (*Malus sylvestris*), pruim (*Prunus domestica*), zoete/zure kers (*Prunus avium/cerasus*), mispel (*Mespilus germanicus*), braam (*Rubus fruticosus*), framboos (*Rubus idaeus*), bosbes (*Vaccinium myrtillus/vitis-idaea*), sleedoorn (*Prunus spinosa*), vlier (*Sambucus nigra*). De aanwezigheid van mestschimmels wijst op het toepassen van veeteelt.

Opmerkelijk is de aanwezigheid van een dik pakket eikenbladeren, takken, twijgen en eikels in een van de waterputten te Geel-Eikevelden (026).

De hoeveelheid pollen van vlas in de dempingspakketten van de beekloop te Zwijndrecht-Laarstraat (121) wijst mogelijk op het gebruik van de beek om vlas te roten

De natuurlijke omgeving bestond in de 7de en 8ste eeuw dus uit open beuken- en eikenbossen waarin haagbeuk en varens aanwezig waren. Op de verlaten akkers gedijde de struikheide zeer goed waardoor heidevelden ontstonden. De akkers bevonden zich dichtbij de nederzettingskernen terwijl de gra(a)slanden te zoeken zijn in de lager gelegen, vochtigere zones van het landschap, wellicht nabij beken. Vanaf deze periode kwam de teelt van rogge op gang vanuit een wilde variant.

Dierlijk botmateriaal is nauwelijks aangetroffen vanwege de slechte bewaringsmodaliteiten van de zandige bodems. Uit de waterputten van Nijlen-Mussenpad (073) zijn botfragmenten gerecupereerd van amfibieën, paling, karperachtigen, kwabaal en enkele niet te determineren fragmenten van zoogdieren of vogels. De vindplaats Oelegem-Zandhovensteenweg (093) leverde fragmenten van bot en tanden op afkomstig van rund, paard, varken en schaap.

Waar deze waar te nemen was zoals in Geel-Eikevelden (026), en Kasterlee-Binnenpad (042) bestond de **erfindeling** meestal uit een of twee hoofdgebouwen (NW-ZO-oriëntering), al dan

niet met meerfasige overlapping, met in de buurt daarvan een aantal bijgebouwen met eenzelfde of haakse oriëntering ten opzichte van de hoofdgebouwen. De waterputten lagen ofwel nabij de hoofdgebouwen ofwel op enige afstand ervan. De erven waren niet afgebakend met greppels.

De greppelstructuren die te Wijnegem-Blikstraat (116) zijn aangetroffen, zijn in een jongere fase gedateerd dan de huisplattegronden en waterputten. De radiokoolstofdatering wijst op een datering vanaf de tweede helft van de 8ste eeuw tot de 10de eeuw (KIA-38850: 1190 ±30 BP). Deze greppels die bovendien richting Schijn lopen, zijn dus eerder als afwateringgreppels van een jonger landbouwsysteem te interpreteren.

Het **vondstenmateriaal** uit deze bewoonde kernen is – zoals vaak op dergelijke kleine rurale nederzettingen – zeer schaars. De waterput A (S1086) uit Geel-Kanunnikenblok (027) bevatte een houten scheplepel vervaardigd uit een boomknoest, en een houten schijf (ca 28cm doorsnede) in de vulling. Nog een schijf uit eikenhout is teruggevonden op de bodem van een van de waterputten te Geel-Eikevelden (026).

Het aardewerk is vaak moeilijk dateerbaar vanwege een doorlooperperiode van de laat-Romeinse tot Karolingische periode. Zowel lokaal of regionaal zandverschaald of roodverschaald (chamotte of ijzeroer) of organisch verschaald handgevormd aardewerk is gevonden te Hove-Cuethegem (039), Kasterlee-Binnenpad (042), Vorst-Oost-Molenveld (049), Mol-Schansstraat (071?), Nijlen-Mussenpad (073), Olen-Lammerdries (077), Emblem-centrum (090), Oelegem-Zandhovensteenweg (093), Wijnegem-Steenakker (105) en Pulle-Keulsebaan. Zgn. Eifelwaar was aanwezig te Hove-Cuethegem (039) en Kasterlee-Binnenpad (042). Gesmookt witbakkende aardewerk uit de Maasvallei is gevonden te Herentals-Draaiboomstraat (037?). Een reducerend gebakken bolvormige tuitpot met radstempelversiering uit Olen-Wilgenstraat (075) wijst reeds naar de Karolingische periode (9de eeuw) evenals de fragmenten zgn. Badorf-aardewerk (waaronder reliëfbandamfoor) die op meerdere sites opdoken.

Spinstenen in aardewerk zijn gekend uit Hove-Cuethegem (039), Olen-Wilgenstraat (075) en Oelegem-Zandhovensteenweg (093) en zijn getuigen van een huiselijke textielproductie. Fragmenten van maalstenen in tefrietische basaltlava, geïmporteerd uit de regio van Mayen in de Eifel (D) zijn bekend uit Hove-Cuethegem (039), Kasterlee-Binnenpad (042) en Oelegem-Zandhovensteenweg (093).

Roodbakkende *tegula*-fragmenten in Romeinse stijl blijken vrijwel op de meeste vroegmiddeleeuwse sites voor te komen, alsook de variant met bleke kalkachtige magering zoals te Hove-Cuethegem (039) en Lier-Hooglachenen (053?). Deze vondsten zijn meestal geïnterpreteerd als herbruikt Romeins materiaal maar ondertussen is duidelijk dat de productie van dit bouw materiaal nog bleef voortduren tot in de vroege en zelfs volle middeleeuwen¹⁷¹. Productiecentra zijn bekend te Saran (F, Loiret) van de 5de tot 11de eeuw en te Nijvel (Waals-Brabant) in de 10de eeuw¹⁷².

Tot slot zijn nog kralen in glaspasta te vermelden, afkomstig uit Hove-Cuethegem (039) en

¹⁷¹ Debruyne *et al.* 2015, 263; De Groote *et al.* 2009, 148, 151, 160, 162; Dewilde & Van der Plaetsen 1994, 40; Keily 1998, 28, fig. 8; Smith T.P. 1998-1999, 66.

¹⁷² Jesset 2014, 182-185 (Saran); Chantinne & Van Hove 2011; Ech-Chakrouni *et al.* 2012; Van Hove *et al.* 2014, 182-183, fig. 19-22 (Nijvel).

Oelegem-Zandhovensteenweg (93) én een fragmentaire schijffibula in koperlegering, uit de 7de eeuw, en een stukje textiel afkomstig uit Nijlen-Mussenpad (073).

Cultusplaatsen

Binnen het studiegebied van de *pagus Renensis* zijn tot nu toe zeven christelijke cultusplaatsen bekend (tabel 3.3). Over de cultusplaatsen die bezocht werden voor het christendom zijn intrede deed, is weinig tot niets bekend. Mogelijk bleven de inheems-Romeinse openluchtheiligdommen zoals vastgesteld in Wijnegem of de Gallo-Romeinse *fana* zoals deze uit Grobbendonk en Kontich nog in gebruik. Wellicht speelden ook bepaalde natuurelementen zoals bomen en bronnen, en centrale plaatsen een rol maar hierover is binnen het studiegebied geen archeologische informatie voorhanden. Enkel de funeraire sites leveren info over rituele praktijken die betrekking hebben tot de geloofswereld over hiernamaals en voorouders.

Christelijke gebedsplaatsen kwamen in deze regio pas ten vroegste in de 8ste eeuw op. Wellicht zijn de meeste van de hieronder vermelde locaties zelfs jonger. Aanwijzingen voor het bestaan van dergelijke vroege kapellen zijn aanwezig te Boechout-Sint-Bavokerk (011), Edegem-Buizegem (24), Grobbendonk-Ouwen (033), Vorst-Steenbergen (117?), Muizen-Sint-Lambertuskerk (064?)¹⁷³, Puurs-Sint-Pieterskerk (080?) en Wijnegem-Kerkeveld (106?). Slechts in twee gevallen gaat het om een kerkgebouw dat nog steeds functioneert: Boechout-Sint-Bavokerk (011) en Puurs-Sint-Pieterskerk (080?). Alle andere gevallen betreft kerken of kapellen die inmiddels verdwenen (Edegem-Buizegem -024, Vorst-Steenbergen-117?) of verplaatst zijn (Grobbendonk-Ouwen-033, Muizen-Sint-Lambertuskerk-064? en Wijnegem-Kerkeveld-106?).

Enkel de kapel van Ouwen in Grobbendonk (033) leverde duidelijke archeologische bewijzen voor het bestaan van een vroegmiddeleeuwse houten kapel of zaalkerkje. De configuratie van 34 paalsporen onder de stenen kerkfasen van de kapel te Ouwen (033) leidde tot de interpretatie van een tweefasige houten constructie. De oudste fase moet na de 7de eeuw gesitueerd worden vermits de 'kapel' opgericht werd boven een klein laat-Merovingisch grafveld uit die periode. Wellicht richtte men in de loop van de 8ste eeuw, boven de stichtersgraven van de familie, een eenvoudige, oost-west georiënteerde, eenbeukige houten herdenkingskapel op (ca 11,5m bij 4,8m) die tot eigenkerk van deze plaatselijke invloedrijke familie evolueerde. Het eenvoudige gebouwtje kreeg later twee zijbeuken en een rechthoekig koor. Deze uitbreiding is te situeren voor de bouw van de eerste stenen kerk in de 11de of 12de eeuw, dus omstreeks de 10de eeuw. Het kerkje ontwikkelde zich tot parochiekerk van de oude kern Ouwen en bleef in gebruik tot de 17de eeuw, wanneer de parochiekerk Sint-Lambertus verplaatst werd naar het nieuwe dorpscentrum van Grobbendonk.

Of de 18 paalkuilen onder de steenbouwfasen van de Sint-Lambertuskerk te Muizen (064?) te herleiden zijn tot het grondplan van een eenvoudig eenbeukig houten zaalkerkje (8,5m bij 3,5m) uit de 8ste eeuw zoals voorgesteld door Mertens, is echter minder vanzelfsprekend. De meeste paalkuilen vormen immers geen rechtlijnige plattegrond, vele paalkuilen liggen buiten de gereconstrueerde plattegrond en bovendien heeft de door Mertens geïnterpreteerde

¹⁷³ Bij de opmaak van het beschermingsdossier voor deze archeologische site in 2019-2020, lijken de paalkuilen die Mertens interpreteerde als paalkuilen van een houten kerk, eerder afkomstig van Romeinse bewoning. Met dank aan collega P. Van den Hove voor de discussie over deze bevindingen.

plattegrond een a-centrale ligging ten opzichte van de latere kerk. Tijdens de opgravingen van 1949 zijn ook meerdere inhumatiegraven vastgesteld waarvoor toen geen datering mogelijk bleek. Meerder graven hebben een antropomorfe vorm en nergens worden bijgaven vermeld. Mogelijk gaat het hier dus om een jongere begraafplaats uit de Karolingische op Ottoonse periode.

Te Boechout-Sint-Bavokerk (011) en Edegem-Buizegem (024) is mogelijk eenzelfde evolutie als te Ouwen te veronderstellen. Het beperkte archeologische onderzoek in de Sint-Bavokerk te Boechout (011) wees in elk geval op het bestaan van oudere, laat-Merovingische graven. Mogelijk was er dus boven deze graven en voor de bouw van de eerste stenen kerk waarvoor ¹⁴C-analyses op de mortelstalen een datering gaven in de 9de tot 10de eeuw, een houten grafkapel als eigenkerk opgericht. Zowel het patroniem Sint-Bavo als de vroege vermelding van de kerk (zie hoofdstuk 4.4.3) én de vermelding van een *villa* (zie hoofdstuk 4) maken deze hypothese aannemelijk. De paalkuilen in de beperkte opgravingsput van 1973 te Edegem-Buizegem (24), zijn door de opgraver geïnterpreteerd als deze van een eerste oost-west georiënteerde houten kapel (ca 11m lang) die mogelijk op een oudere begraafplaats is opgericht. De houten kerk werd opgevolgd door een stenen kerk. De chronologie van beide bouwfasen is onbekend maar is wellicht gelijkaardig aan deze vastgesteld te Grobbendonk en Boechout. Ook in de Sint-Pieterskerk van Puurs (080?) zijn bij archeologisch onderzoek ter hoogte van de aanzet van het oudste stenen koor van de Romaanse kerk (12de eeuw?), twee paalkuilen gevonden die mogelijk afkomstig kunnen zijn van een ouder houten zaalkerkje uit de 8ste of 9de eeuw. Het proefsleuvenonderzoek op de locatie van de oudste kerk van Wijnegem op het Kerkeveld (106?) bracht niet alleen de muurresten van de stenen kerk maar ook een paalkuil aan het licht die mogelijk in verband te brengen is met een voorafgaande houten kerkbouwfase. De aanwezigheid van meerdere inhumatiegraven in dit oudste opgravingsniveau laten verder de mogelijkheid open voor het bestaan van een oudere laat-Merovingische of Karolingische begraafplaats. Vlakdekkend onderzoek zal hierover in de toekomst klaarheid moeten brengen.

Zuiver hypothetisch is uiteindelijk het bestaan van een vroegmiddeleeuwse kapel te Vorst-Steenbergen (117?). Op de locatie 'Kapelhof', van oudsher in eigendom van de Sint-Gertrudiskerk, zou zich tot de 14de eeuw een kapel bevonden hebben, waarvan de oorsprong mogelijk tot in de vroege middeleeuwen terug zou gaan. Bij de opgravingen van 1963-1964 stootte men niet alleen op de Romeinse grondvesten van een inheems-Romeins villa-complex maar ook op west-oost georiënteerde inhumatiegraven zonder bijgaven die mogelijk als laat-Merovingisch te interpreteren zijn. Het bestaan van een houten zaalkerkje als voorganger van de historische kapel die zich in de onmiddellijke omgeving bevonden zou hebben, is dus zeker niet ondenkbaar.

Talrijke losse vondsten: een indicatie voor vroegmiddeleeuwse aanwezigheid

In totaal 30 vindplaatsen binnen het studiegebied leverden vondsten op die meestal globaal in de vroege middeleeuwen te dateren zijn (tabel 3.3). Net zoals voor de meldingen van vondsten uit de 4de tot 6de eeuw zijn onder deze hoofding zowel oude vondsten uit de voorbije eeuwen, recente metaaldetectiemeldingen, prospectievondsten en losse vondsten op archeologische opgravingen opgenomen.

In vergelijking met de voorgaande periode valt onmiddellijk het beperkte aantal munten op. Slechts drie muntvondsten uit Antwerpen met onduidelijke herkomst zijn bekend (115): een *tremissis* geslagen in Kamerijk uit ca 600 en een *tremissis* geslagen te *Anderpus* rond het midden van de 7de eeuw. Een tweede *tremissis* met het opschrift *Anderpus* zou gevonden zijn in de buurt van de Sint-Joriskerk¹⁷⁴.

De Centraal Archeologische Inventaris (CAI) vermeldt een vroegmiddeleeuwse muntschat met name te Muizen-Slagveld (067). Deze zou bestaan hebben uit tenminste 73 zilveren munten, twee beugelfibulae, een riemtong en een kraal. De munten dateren uit 766, 814, 849 tot 875 en een sluitmunt van 875-880 zodat de schat in de Karolingische periode te plaatsen is. Er zou zich ook een Arabische dirham tussen de munten bevonden hebben.

De overige vondsten betreft opnieuw voornamelijk aardewerkvondsten opgeraapt tijdens gerichte veldprospecties of buiten context gevonden materiaal tijdens archeologisch onderzoek.

De veldprospecties hebben dezelfde oorsprong als deze vermeld in de vorige hoofdstukken. Het gaat namelijk veelal om prospecties uitgevoerd in het kader van een licentiaats- of masterthesis met als thema een lokale onderzoeksstrategie. Er is dus een concentratie vondsten op te merken in de gemeenten Boechout en Hove met de vindplaatsen Boechout-Pooiegem (009), Boechout-Oostkapelleveld (010), Millegem (014), Hove-Cuethegem (039)¹⁷⁵ en de Klein-Brabantse gemeenten Puurs en Bornem met de vindplaatsen Bornem-Luipegem (016), Hingene-Steenlander (018), Puurs-Zeutestraat (079), Liezele-Steentjen (083)¹⁷⁶. De locaties te Malle zijn het resultaat van een gerichte veldprospectie in het kader van de geplande ruilverkaveling Malle-Beerse en uitgevoerd in opdracht van het ruilverkavelingscomité¹⁷⁷: Oostmalle-Kapelakkers (056?). Oude vondsten zijn bekend van Duffel (022) en Willebroek (107). Andere vindplaatsen zijn gemeld door lokale vrijwilligers met een passie voor archeologie die voornamelijk actief waren in de gemeenten Edegem, Kontich, Ranst en Wommelgem met de vindplaatsen Edegem-Terlinden (023), Kontich-Meylweg (048), Ranst-Schawijkplaweg (084?), Broechem-Bist (085), Emblem-Broechemsesteenweg (089?), Emblem-D'Enge/Hutveld (087), Emblem-Emblemse Heide (088), Oelegem-Keer (092) en Wommelgem-Rooseweg, de gemeente Grobbendonk met de locaties Vierselheide (035?) en de gemeente Olen met als locatie Olen-Hoogbuul (076?). Enkele vondsten betreft vondstmeldingen van metaaldetectoristen zoals de niet-gedateerde *fibulae* van Leest-Kleine-Heide (063) en Oostmalle-Kapelakkers (058?). Een laatste vondstgroep tenslotte zijn de vondsten buiten context afkomstig van archeologisch onderzoek zoals de vondsten te Antwerpen-Burchtsite (005), Antwerpen-Minderbroedersstraat (003), Grobbendonk-Koekoekstraat/Kerkeveld (036), Grobbendonk-Pulsepad (032) en Kontich-Groeningenlei (047?).

De aard van het materiaal betreft dus in de meest gevallen aardewerk. Vaak zijn de vondsten niet nader gepreciseerd en krijgen ze enkel de vermelding 'vroegmiddeleeuws' zodat de kans

¹⁷⁴ Oost 1982, 19.

¹⁷⁵ Belmans 1989.

¹⁷⁶ Segers 1987.

¹⁷⁷ Mientjes 2005.

bestaat dat het gaat om ouder 6de-eeuws of jonger Karolingisch materiaal. Meestal is het aardewerk omschreven als handgevormd al dan niet met de vermelding van een magering met chamotte, ijzeroer of organisch materiaal of als Eifelwaar. In dat geval is nog steeds een ruime datering van de 3de/4de tot 8de eeuw mogelijk.

Als metaalvondsten zijn een bronzen speld, een drietal *fibulae*, scramasaxen en lansen vermeld. Het zijn ofwel oude vondstmeldingen ofwel metaaldetectievondsten.

3.1.3 Funeraire sites

Vroeg- en midden-Romeinse tijd

Slechts in elf van de 65 gemeenten waar Romeinse sporen zijn waargenomen, zijn archeologische indicaties van Romeinse crematiebegroving aanwezig (17% van de gemeenten met Romeinse vondsten en nauwelijks 9% van het totaal aantal gemeenten (n = 123) – (zie tabel 3.1)¹⁷⁸. Meestal gaat het echter om oude vondsten waarvan de wetenschappelijke waarde niet meer na te trekken is of om zeer summiere gegevens waarbij een of meerdere houtskoolrijke kuilen als mogelijke grafstructuren geïnterpreteerd zijn: Geel-Eikevelden (CAI ID 159713)¹⁷⁹, Herenthout-Kapellekensboom (CAI ID 208237)¹⁸⁰, Herselt-Ramsel (CAI ID 100797)¹⁸¹, Hove-Frijthout (CAI ID 212279)¹⁸², Mechelen-Hombeek (CAI ID 101066)¹⁸³, Mechelen-Muizen (CAI ID 102245)¹⁸⁴, Meerhout-Straalse Bossen (CAI ID 101789)¹⁸⁵, Rumst-Molenveld (CAI ID 100613)¹⁸⁶ en Rumst-Kattenberg (CAI ID 105352)¹⁸⁷.

Op de overige drie locaties zijn wel overtuigende sporen gevonden van funeraire deposities. Op het grondgebied van de stad Antwerpen zijn op twee locaties in de oude binnenstad Romeinse crematiegraven waargenomen. De eerste locatie betreft de terreinen van het voormalige Allerheiligenklooster waar in 2002 tussen de kloostergraven een rechthoekige kuil (55cm bij 80cm), in oorsprong afgezet met vier rechtopstaande *tegulae*, een urn met crematieresten herbergde. Naast de urn waren enkele grafgiften gedeponeerd nl. een beker, een deksel en een bord in aardewerk, een glazen *aryballos* en de resten van wat mogelijk een mantelspeld was. De crematieresten waren deze van een volwassen vrouw. Tevens bevatte de urn een kleine collectie verbrand dierlijk bot waaronder mogelijk van een kip, een rund en een varken. De kuil bevatte naast het met *tegulae* afgezette graf, nog een selectie brandstapelresten. Een ¹⁴C-datering op de houtskoolfragmenten resulteerde in een datering tussen 120 en 250 na Chr. (90,6% - 1840±27BP: KIA-23124)¹⁸⁸. Ook onder de ‘zwarte laag’ op de Burchtsite tekende zich een tiental Romeinse crematiegraven af. De kuilen bevatten verbrand menselijk botmateriaal en fragmenten van bijgaven in aardewerk en glas¹⁸⁹.

¹⁷⁸ De hypothetische vermeldingen van mogelijke grafheuvels zijn hier niet opgenomen.

¹⁷⁹ Mervis & Deville 2014A, 133-134.

¹⁸⁰ Dierckx *et al.* 2014, 22.

¹⁸¹ Niet gepubliceerd.

¹⁸² Van Remoorter & Krug 2016, 43-44.

¹⁸³ Bracke & De Vriendt 2009, 13-15.

¹⁸⁴ De Cock 1987.

¹⁸⁵ De Roye de Wichen 1874

¹⁸⁶ Niet gepubliceerd; interimrapport Sevenants 1991B.

¹⁸⁷ Sevenants 1987A, 259-260.

¹⁸⁸ Bellens *et al.* 2007.

¹⁸⁹ Bellens *et al.* 2012B, 18-19.

Op enige afstand van de ijzertijd- en middeleeuwse bewoning te Edegem-Buizegem, zijn een viertal Romeinse crematiegraven waargenomen. Het betrof brandrestengraven waarvan er slechts 1 nog in goede staat verkeerde. De rechthoekige ondiepe kuil (1m bij 0,65m) bevatte een pakket houtskoolbrokken vermengd met crematieresten en fragmenten van verbrande bijgaven waaronder ijzeren nagels, de scherven van een bord en de scherven van ten minste drie geverniste bekers. Het verbrand bot was afkomstig van een volwassen man en van enkele dieren waaronder mogelijk kip. Het graf is op basis van de vondsten te dateren vanaf het einde van de 2de eeuw tot de 3de eeuw¹⁹⁰.

Tot slot zijn nog meerdere grafvelden te vermelden in Grobbendonk. Deze grafvelden staan in verband met de *vicus* op de Steenberg. Zuidelijk van de *vicus* kwam in 1925 al een graf aan het licht bestaande uit een als urn gebruikte kookpot gevuld met de crematieresten van een volwassen man en met enkele verbrande dierlijke botten, mogelijk afkomstig van een zoogdier en een vogel¹⁹¹. Naast deze urn zouden nog enkele potten geborgen zijn. Ten westen van de *vicus* kwam in 1956 een rijk Romeins graf aan het licht dat mogelijk ooit afgedekt was door een tumulus. Centraal in het graf stond een als urn gebruikte kookpot waarin de crematieresten van een jong volwassen individu geborgen waren samen met deze van een hond. Rond de urn waren 23 stuks vaatwerk gedeponneerd, zowel borden, bekers, een *terra sigillata*-kom, kruiken en een glazen flesje. De urn en de bijgaven zijn gedateerd vanaf het einde van de 2de eeuw tot het begin van de 3de eeuw¹⁹². Binnen hetzelfde areaal werd in 1962 het zgn. ‘westelijke’ grafveld opgegraven. Dit bestond uit drie goed afgelijnde grafkuilen, een negental urnen met crematieresten en een aantal kuilen die duidelijk in verband stonden met de begraafplaats. Dit grafveldje is eveneens gedateerd tussen het einde van de 2de eeuw en het begin van de 3de eeuw¹⁹³. Tot slot is nog het ‘oostelijke’ grafveld te vermelden, opgegraven tussen 1968 en 1972 en tussen 1978 en 1980. In totaal zijn 68 crematiegraven waargenomen, zowel brandrestengraven, brandrestenurngraven als urngraven, en een inhumatiegraf. De bijgaven omvatten gewoon aardewerk, enkele stukken *terra sigillata* en *terra nigra* alsook glas. Het inhumatiegraf bevatte geen bijgaven. Een aantal greppels en kuilen zouden eveneens in verband staan met het grafveld. Het grafveld is gedateerd in de tweede helft van de 1ste eeuw na Chr.¹⁹⁴.

Vierde tot zesde eeuw

Binnen het studiegebied van de *pagus Rensensis* zijn vooralsnog geen vindplaatsen bekend met 4de-eeuwse begraving. Er dient evenwel opgemerkt te worden dat de oudste graven in de westelijke zone van het grafveld van Broechem (086) mogelijk tot de eerste helft van de 5de eeuw terug gaan¹⁹⁵. Gebrek aan vondsten in deze graven maakt het echter moeilijk om deze datering te staven. Pas vanaf het midden van de 5de eeuw is het gebruik van dit grafveld geattesteerd door de aanwezigheid van bijgaven in de graven. De gebruiksduur van dit grafveld met in totaal ten minste 513 bijzettingen, loopt door over de ganse 6de eeuw tot in het midden van de 7de eeuw. Eenzelfde datering kreeg het grafveld van Mechelen-

¹⁹⁰ Vandevelde *et al.* 2007, 28-29.

¹⁹¹ Janssens 1966B.

¹⁹² Mertens 1961.

¹⁹³ Janssens 1966A.

¹⁹⁴ Verbeeck 2010.

¹⁹⁵ Annaert 2018B, 232 fig. 9.3.

Nekkerspoel (061) toegewezen maar van dit grafveld zijn nauwelijks gegevens voorhanden. Zelfs de juiste locatie blijft onbekend.

Slechts van drie andere grafvelden is een datering vanaf de 6de eeuw voorop gesteld (fig. 3.16 en tabel 3.4). Grobbendonk-Floris Primsstraat (034) met ten minste 75 graven, kent een aanvang in het derde kwart van de 6de eeuw. De schaarse vondsten uit de begraafplaats Muizen-Slagveld (065) wijzen op een datering vanaf de tweede helft van de 6de eeuw maar exacte informatie over het aantal graven en de juiste locatie blijft in het ongewisse. De kleinere begraafplaats Pulle-Dennenlaan (114) met enkele tientallen graven is vooralsnog niet onderzocht.

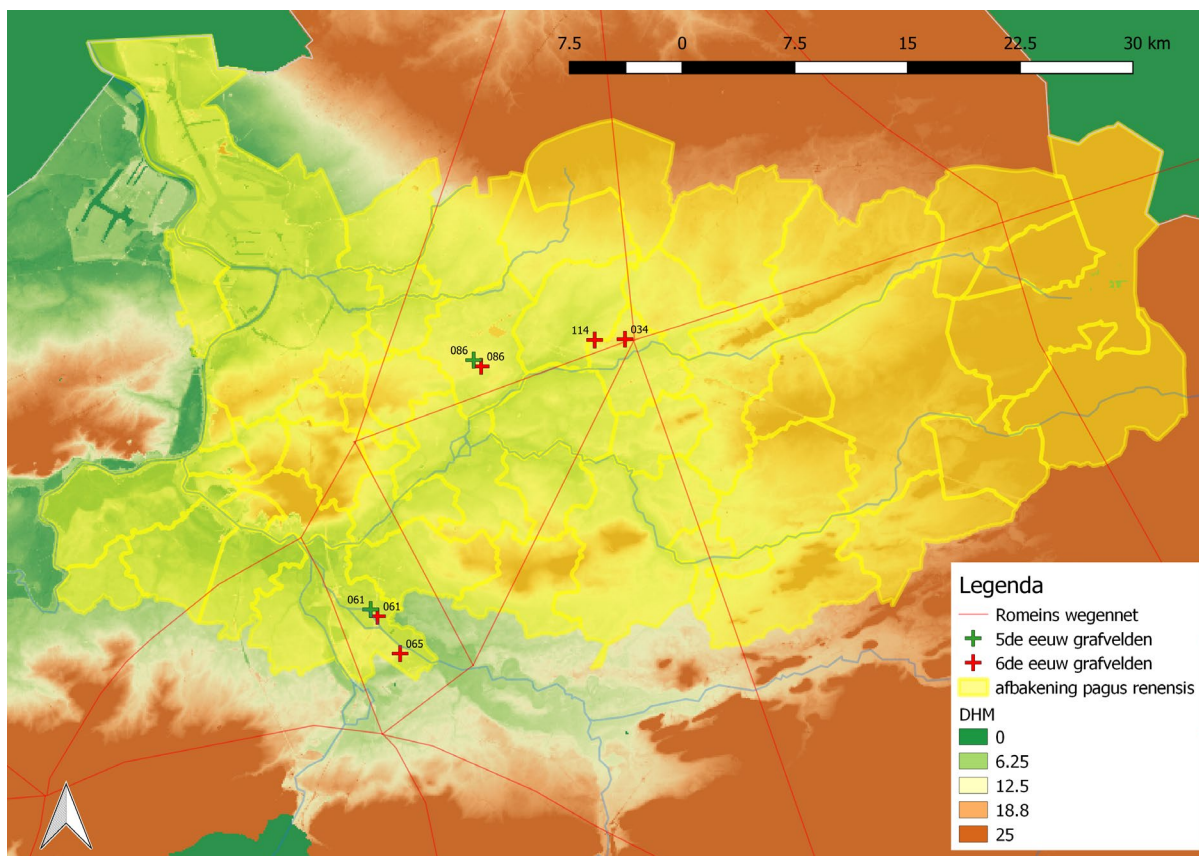

Fig. 3.16: Verspreiding van de funeraire sites uit de 4de tot 6de eeuw binnen het pagus-Renensis-gebied – © AGIV.

Distribution of the funerary sites from the 4th to 6th centuries AD in the *Pagus Renensis* – © AGIV.

Gemeente	Vindplaats	Cat. nr.	Aantal graven	Oude site	Ritus	oriëntatie	container	kamergroven	Bijslagen	Heropening	Bewoning	Datering
Boechout	Mussenhoevelaan	012	8 (13 indiv.)	BT/YT- fun.site	Inh (6) + crem (2)	ZZO-NNW & ZW-NO	?	2 (dwarsbalkjes)	6 gr	?	?	7 - 8a
Boechout	Sint-Bavokerk	011	2	?	inh	ZW-NO	kist	/	Geen	?	?	8?
Borsbeek	Vogelzang	021	Min. 46	YT- fun.site	Inh (43) + crem (3)	W-O & Z-N	Kist en zonder kist	12 (dwarsbalkjes)	29 gr	ja	?	7-7d
Edegem	Buizegem	024	Min 20	Neol., YT & Rom. fun.site	Inh	W-O & Z-N & N-Z	Kist en zonder kist	/	Geen	?	?	8?-9/10
Grobbendonk	Ouwen	033	20 (21 indiv.)	Nabij vicus	inh	W-O	Kist en zonder kist	9 (dwarsbalkjes)	3 gr	?	ja	7B - 8/9
Grobbendonk	Floris Primisstr.	034	Min. 75 (78 indiv.)	nabij Rom. fun.site	Inh (69) + crem (6)	W-O	Kist en zonder kist	2 (1 met dwarsbalkjes)	41 gr	?	?	6c - 7c
Noorderwijk (Herentals)	Roggestraat/Lankem	038	34?	YT- bewoning	Inh	W-O	Kist en zonder kist	4	Ja	?	Ja	7 - 8?
Kontich	Steenakker	044	Min. 1	In fanum vicus	inh	?	Geen	/	Geen	/	?	7B - 9
Kontich	Sint-Martinuskerk	045	Ca 5	?	inh	WZW-ONO	Kist	/	Geen	?	?	8 - ?
Waarloos (Kontich)	Onbekend	118	?	?	?	?	?	?	Meerdere	?	?	VME
Vorst (Laakdal)	Steenbergen	117	Min. 12	In Rom. villa	Inh. (10) + crem? (2)	W-O	4 met stenen afgezet	/	Geen	?	Nabij	VME
Mechelen	Nekkerspoel	061	?	?	?	?	?	?	Meerdere	?	?	5 - 7
Muizen (Mechelen)	Sint-Lambertuskerk	064	meerdere	?	Inh	o.a. ZW-NO	Kist	?	Geen	?	?	8 - ?
Muizen (Mechelen)	Slagveld	065	?	?	?	?	?	?	Meerdere	?	?	6B - 7a
Olen	Onbekend	074	?	Rom. weg	Inh	?	?	?	?	?	?	VME
Broechem (Ranst)	Nierflenders	086	Min. 513 (521 indiv.)	YT bewoning	Inh(435) + crem (75)	W-O en Z-N + varianten	Kist, boomstam, zonder kist	24 (dwarsbalkjes)	319 gr	134 gr	?	5 - 7A
Tongerlo (Westerlo)	onbekend	101	?	?	?	?	?	?	Meerdere	?	?	VME
Wijnegem	Kerkeveld	106	meerdere	?	Inh.	?	Kist	?	Geen	?	?	8 - ?
Pulle (Zandhoven)	Dennenlaan	114	meerdere	Rom. bewoning	Inh.	?	?	?	Meerdere	?	Nabij	6 - 7

Tabel 3.4: Overzicht van grafvelden uit de 5de tot 8ste eeuw in het pagus Renensis-gebied.

Overview of the cemeteries dated in the 5th to 8th centuries in the *Pagus Renensis*.

Zevende en achtste eeuw

Naast de reeds bestaande grafvelden waarvan de gebruiksduur een continuïteit kende tot het midden van de 7de eeuw (Grobbendonk-Floris Primstraat (034), Mechelen-Nekkerspoel (061), Broechem-Nierlanders (086) en wellicht Pulle-Dennenlaan (114)), zijn binnen het studiegebied momenteel elf funeraire sites bekend die in de 7de eeuw en/of 8ste eeuw in gebruik zijn genomen (tabel 3.4 en fig. 3.17). Deze laatste begraafplaatsen zijn verspreid over negen van de 123 gemeentes die deel uitmaken van het studiegebied (7,3% van het totaal aantal gemeenten)¹⁹⁶. Het gaat om de grafvelden Boechout-Mussenhoevelaan (012) met tenminste acht bijzettingen, Boechout-Sint-Bavokerk (011) met tenminste twee bijzettingen uit deze periode, Borsbeek-Vogelzang (021) met ten minste 46 graven, Edegem-Buizegem (024) met minimum 20 graven, Grobbendonk-Ouwen (033) met tenminste 20 bijzettingen, Noorderwijk-Roggestraat/Lankem (038) met 34 bijzettingen, Kontich-Steenakker (044) waar een skelet is aangetroffen in het *fanum*-areaal van de *vicus*, Kontich-Sint-Martinuskerk (045?) waar een vijftal graven werd bloot gelegd, Vorst-Steenbergen (117?) met tenminste twaalf graven, Muizen-Sint-Lambertuskerk (064?) waar meerdere bijzettingen vermeld zijn en Wijnegem-Kerkeveld (106?) met eveneens meerdere graven. Daarnaast zijn van een drietal vindplaatsen nauwelijks gegevens voorhanden zoals Waarloos (118), Olen (074) en Tongerlo (101). Het betreft telkens meldingen van vondsten uit de 19de of het begin van de 20ste eeuw, die nauwelijks of zeer summier beschreven zijn. De meeste van deze vondstcollecties zijn incompleet of zelfs niet bewaard. De grafvelden Pulle-Dennenlaan (114) en Noorderwijk-Roggestraat (038) zijn (nog) niet onderzocht waardoor het onmogelijk is om ze te betrekken in een meer inhoudelijke analyse. Tenminste zeven funeraire sites bestonden uit vondstloze bijzettingen zodat het onmogelijk is om sluitende chronologische conclusies te trekken: Boechout-Sint-Bavokerk (011), Edegem-Buizegem (024), Kontich-Steenakker (044), Kontich-Sint-Martinuskerk (045?), Vorst-Steenbergen (117?), Muizen-Sint-Lambertuskerk (064?) en Wijnegem-Kerkeveld (106?). Zeker vier, maar mogelijk ook zes locaties staan in verband met een vroeg, wellicht houten, kerkgebouw zodat de graven als deze van een christelijke gemeenschap te interpreteren zijn en een datering vanaf de 8ste eeuw (mogelijk nog jonger) voorop te stellen is. Een dergelijke interpretatie moet echter zeer kritisch benaderd worden vermits het oudste houten 'kerk'gebouw mogelijk in oorsprong een herdenkingskapel was voor een gegoede stichtersfamilie waarvan de leden zich later bekeerd hebben tot het christendom en de kapel evolueerde tot eigenkerk. Deze evolutie was wellicht het geval in Grobbendonk-Ouwen (033). De begravingen in het *fanum* van Kontich-Steenakker (044) en in de Romeinse 'villa' te Vorst-Steenbergen (117?) stammen dan mogelijk weer uit een oudere,

¹⁹⁶ Samengeteld met de grafvelden uit de 4de tot 6de eeuw zijn er dus in totaal 19 funeraire sites geregistreerd die dus slechts voor 15,7% deel uit van het totale aantal bekende archeologische bronnen voor de *pagus Renensis* (n=121). Tijdens de eindfase van deze dissertatie kwamen tijdens de opgravingen Meerhout-Aardbeziënstraat (in het zuidoosten van het studiegebied) nog twee geïsoleerde inhumatiegraven zonder bijgaven aan het licht (aangeduid op fig. 3.17 zonder nummer). Het betrof twee bijzettingen in een rechthoekige houten kist die in een rechthoekige kuil bijgezet waren. Mogelijk betreft het laat-Merovingische bijgaven (met dank aan Maarten Bracke van Acke en Bracke bvba voor deze informatie).

4de- tot 6de-eeuwse fase alhoewel de radiokoolstofdatering op de tandenresten van de menselijke resten uit Kontich wijst op een datering tussen 670 en 880.

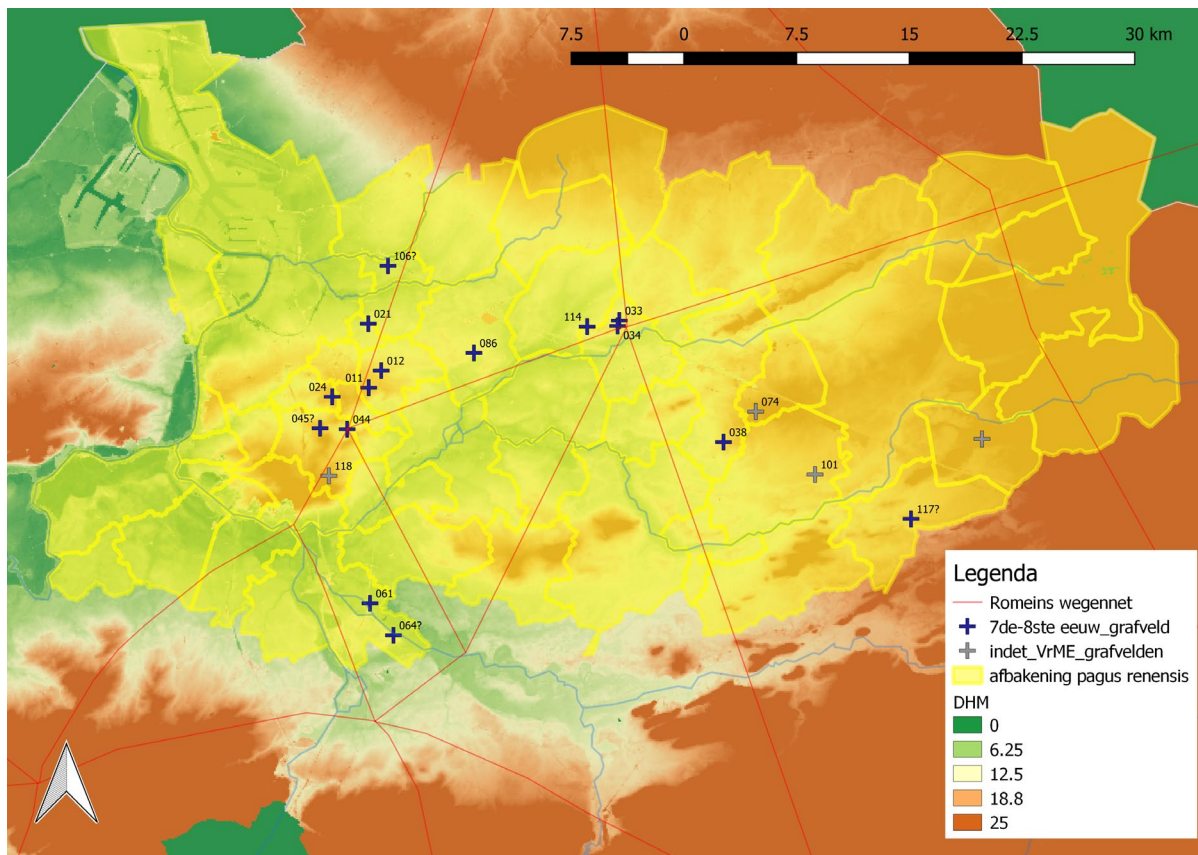

Fig. 3.17: Verspreiding van de funeraire sites uit de 7de en 8ste eeuw binnen het pagus-Renensis-gebied – © AGIV.

Distribution of the funerary sites dated in the 7th and 8th centuries in the *Pagus Renensis* – © AGIV.

Conclusie

Uit bovenstaande blijkt dat er slechts vijf grafvelden zijn met een bruikbaar gegevensbestand om betrouwbare antwoorden te kunnen verschaffen op de onderzoeksvragen: Broechem-Nierlanders (086), Boechout-Mussenhoevelaan (012), Borsbeek-Vogelzang (021), Grobbendonk-Ouwen (033) en Grobbendonk-Floris Primsstraat (034). Enkel Broechem en Boechout zijn opgegraven vanuit nieuwe onderzoeksperspectieven.

Wat de geografische verspreiding betreft (fig. 3.16 en 3.17), is een duidelijke concentratie te zien op het lemigzandplateau van de *pagus Renensis*, langs weerszijden van de Romeinse weg die van Rumst via Kontich richting noorden gaat (vindplaatsen 118, 044, 045?, 024, 011, 012, 021, 106?). Een volgende, kleinere groep, is waar te nemen ten noorden van de Kleine Nete en de Romeinse weg Kontich-Grobbendonk (vindplaatsen 086, 114, 033, 034). Een drietal grafvelden situeert zich in de Dijlevallei zuidelijk van Rumst (vindplaatsen 061, 064? en 065) en de overige grafvelden liggen op de zuidoostelijke uitlopers van het Kempens Plateau, binnen de stroomgebieden van Kleine en Grote Nete (locaties 038, 074, 101 en 117?). Het is opvallend dat de meeste grafvelden dateren uit de jongere chronologische fase van de 7de en 8ste eeuw, de periode waarin vooral kleinere grafveldjes tot ontwikkeling kwamen in

tegenstelling tot de voorgaande periode die gekenmerkt was door de aanwezigheid van grote grafvelden die vermoedelijk in gebruik waren door meerdere nederzettingen uit de omgeving.

3.2 Geschreven bronnen

3.2.1 Plaatsnamen

Inleiding

Zoals Theuws en Leenders het reeds stelden is de studie van plaatsnamen een belangrijke methode om inzicht te krijgen in de occupatiegeschiedenis van een regio¹⁹⁷. Met hierbij de bemerking dat toponymisch onderzoek steeds in een interdisciplinair kader dient te gebeuren (zie methodologie in hoofdstuk 1.4)¹⁹⁸. In navolging van Theuws¹⁹⁹ en Leenders²⁰⁰ werd ook voor dit studiegebied tussen Schelde, Schijnen, Netes en Rupel een oplisting gemaakt van toponiemen. Bronnen voor deze inventaris zijn oude kaarten zoals de Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdomluik uit 1771-1778 (hierna de 'Ferrariskaart' genoemd), de Franse kaart van Villaret uit 1729 en 1730 (voor zover beschikbaar voor dit gebied), de topografische kaart van Vandermaelen uit 1795-1869, de jongere topografische kaarten van het Nationaal Geografisch Instituut en de publicaties van Helsen (1938), Gysseling (1960), Helsen & Helsen (1978), Van Passen (1973), Theuws (1988), Leenders (1996), De Brabandere *et al.* (2010) en Michiels (2012). Voor zover mogelijk werden niet alleen de voor- en vroegmiddeleeuwse namen van huidige gemeenten maar ook van gehuchten en van verdwenen dorpen en gehuchten op de kaart gezet (fig. 3.18)²⁰¹.

Enerzijds zijn er de plaatsnamen vermeld in de geschreven bronnen, anderzijds de huidige plaatsnamen van gemeenten waarvan de etymologische betekenis haar wortels vindt in het verleden. Vooral wat deze laatste categorie betreft, is een kritische houding aangewezen. Ook al zijn bepaalde suffixen typisch voor de vroege middeleeuwen, toch kunnen ze ook een jongere oorsprong hebben. Dus zeker niet alle hieronder vermelde vroegmiddeleeuwse plaatsnamen zullen daadwerkelijk van vroegmiddeleeuwse oorsprong zijn.

¹⁹⁷ Theuws 1988, 77; Leenders 1996, 117.

¹⁹⁸ Tys 2004A.

¹⁹⁹ Theuws 1988, 77-81.

²⁰⁰ Leenders 1996, 117-173.

²⁰¹ Er dient zeker rekening gehouden te worden met het feit dat vele suffixen nog tot na de vroege middeleeuwen productief geweest zijn. Sommige als vroegmiddeleeuws op de kaart aangeduide plaatsnamen kunnen dus mogelijk jonger zijn. Hoe dan ook geeft de verspreiding van de toponiemen een indicatief beeld van de evolutie van de vroegmiddeleeuwse occupatie.

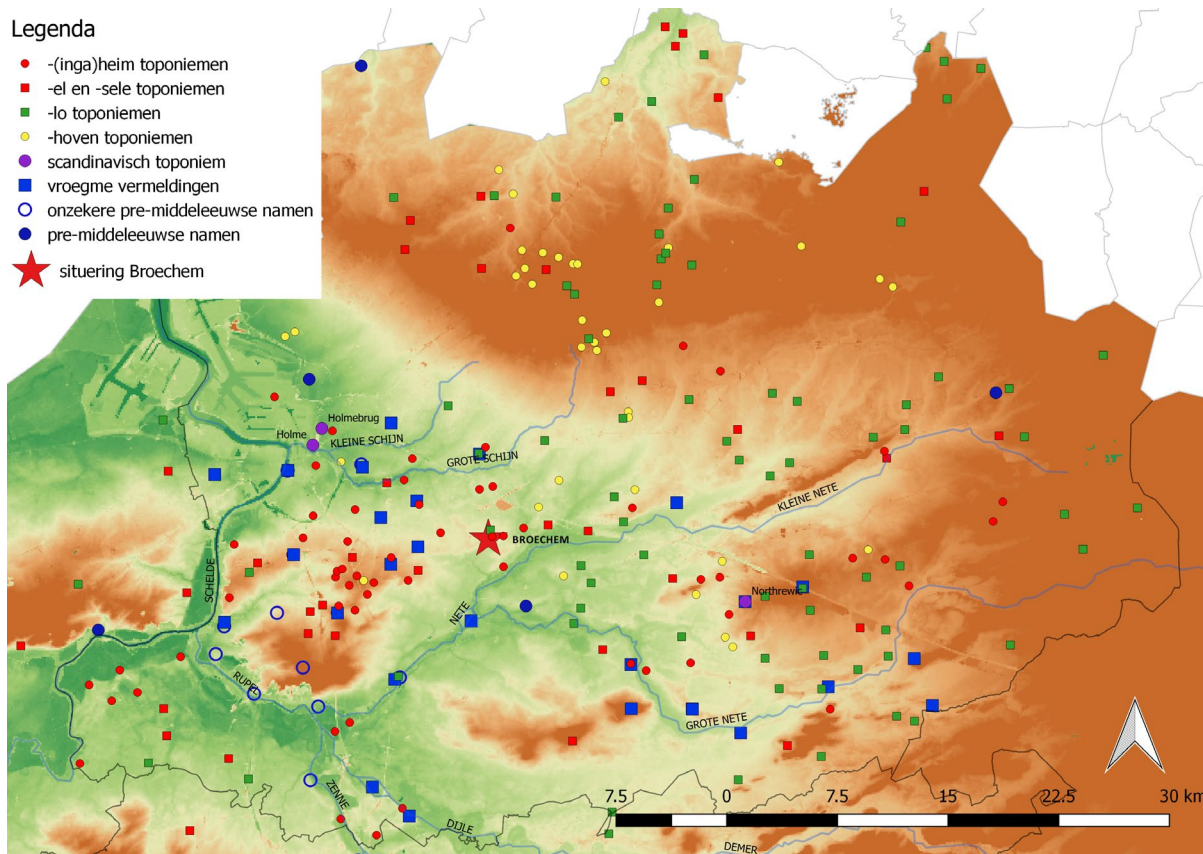

Fig. 3.18: Vroegmiddeleeuwse toponiemen in de provincie Antwerpen - © AGIV.
Early Medieval toponyms in the province of Antwerp – © AGIV.

Toponymische vermeldingen in teksten en oorkonden

De meest primaire bron voor de kennis van plaatsnamen zijn de oorspronkelijke geschreven bronnen. Meestal betreft het oorkonden die het schenken of verdelen van gronden en/of goederen door grootgrondbezitters aan abdijen of andere kerkelijke instellingen juridisch vastlegden. Deze documenten bieden dus belangrijke informatie over landbezit en bezitsstructuren en de evolutie ervan. Van de officiële oorkonden zijn het vrijwel uitsluitend deze die bewaard zijn in archieven van abdijen die tot ons zijn gekomen, zoals deze uit de archieven van de Sint-Pietersabdij in Gent, de abdijen van Sithiu, Lobbes en Echternach²⁰².

Hieronder volgen op chronologische rangorde de vermeldingen van de plaatsnamen gelegen in het studiegebied van de *pagus Renensis*²⁰³ (fig. 3.18: blauwe vierkanten en fig. 3.19). Er is voornamelijk sprake van *villae* of delen ervan, personen en bossen. De schenkers van deze goederen genoten meestal een hogere status en de schenkingen waren meestal bedoeld voor abdijen en kerkelijke instellingen.

²⁰² Gysseling en Koch stelden een verzamelwerk van deze oorkonden op: Gysseling & Koch 1950.

²⁰³ Theuws stelde in zijn dissertatie al een overzicht op van de beschikbare contemporaine oorkonden voor het Maas-Demer-Scheldegebied (Theuws 1988, 81-86). Verder aangevuld met gegevens uit Theuws 1988, 89-96, 121, 157-159; Leenders 1996, 125-126, 130; Van Uytvanghe 1981, 53-54; De Brabandere *et al.* 2010.

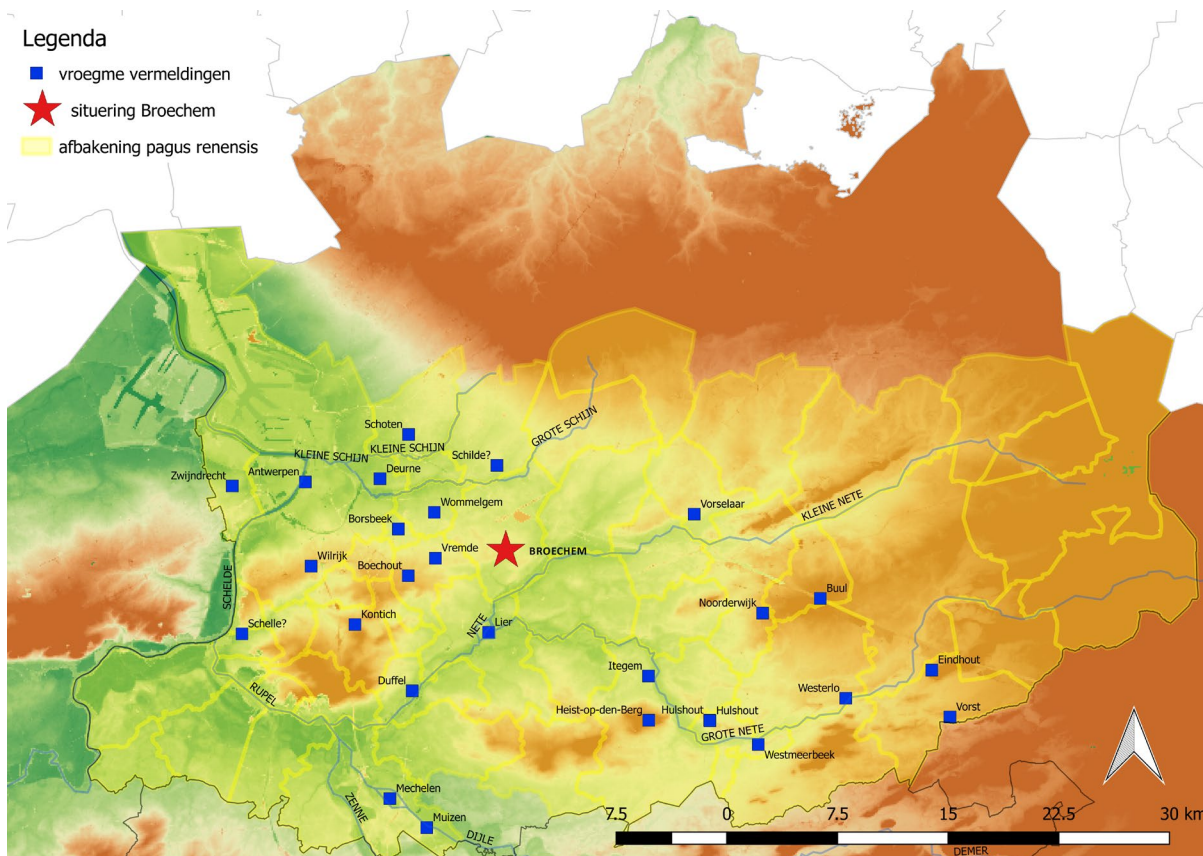

Fig. 3.19: Vroegmiddeleeuwse vermeldingen van plaatsnamen in de provincie Antwerpen uit documenten ouder dan de 12de eeuw - © AGIV.

Early Medieval mentions of place names in the province of Antwerp, from documents older than the 12th century AD. – © AGIV.

630-650:

- **Antwerpen** als *Anderpus* op een *tremissis* geslagen tussen 630 en 650²⁰⁴

692:

- **Pagus Renensis** vermeld als *in pago Renensium* in een 12de-eeuwse kopie van een document uit 868²⁰⁵

Begin 8ste eeuw:

- **Antwerpen** vermeld als *Andouerpenses* en *Andouerpis* in de *Vita Eligii*, geschreven in het begin van de 8ste eeuw²⁰⁶

726 (?):

- **Antwerpen** met als vermelding *Antwerpis*, en wellicht **Boechout** met als vermelding *Bacwaldus*, **Wommelgem** met als vermelding *Wimilincheno* en

²⁰⁴ Deze vroegmiddeleeuwse gouden munt is tot nu toe de enige bekende Merovingische vondst die in Antwerpen geslagen werd. Ze werd in de 19de eeuw gevonden op de noordelijke oever van de Westerschelde nabij het fort van Bath en wordt momenteel bewaard in de Bibliothèque Nationale te Parijs (Lafaurie 1987).

²⁰⁵ Gysseling 1986, 11.

²⁰⁶ Gysseling 1986, 12.

Vorselaar met als vermelding *Furgelarus*, in een schenkingsoorkonde van Rauchingus (ca. 726?): [...] *mansi infra castrum in Andwerpo castello super fluvio Scaldeo in pago Renensium, cum appendiciis suis illas denominatas his nominibus Bacwaldus, Wimilincheno, Furgelarus* [...] ²⁰⁷

- **Antwerpen** met als vermelding *Antwerpis*, en **Deurne** met als vermelding *Tumme*, in een schenkingsoorkonde van Rauchingus (ca. 726?): [...] *infra castrum Antwerpis super fluvium Schalde* [...] *de monasterio Quortolodora locellum nostrum nuncupatum Tumme* [...] *Actum est hoc Weimodo regia villa* ²⁰⁸
- **Vorselaar** met als vermelding *Sprusdare* (te lezen als *Fursuclare*) en **Wommelgem** met als vermelding *Winlindechun*, beide schenkingen van Rauchingus *vir illuster* genoemd (ca. 726?): [...] *villa nostra, qua est constructa in pago Renensium super fluvio Huita* [...] *in loco nuncupato Sprusdare cum onmi integritate et in alio loco* [...] *vocato Windlindechun* [...] ²⁰⁹

Deze oudste vermeldingen van plaatsnamen zijn echter afkomstig uit oorkonden die deel uitmaken van de reeds eerder vermelde 'Echternachteksten'. Deze oorkonden hebben betrekking op een 8ste-eeuws testament over het bezit van Willibrord dat schenkingen voorziet aan de abdij van Echternach. De teksten zijn bewaard in de vorm van afschriften in het zgn. *Liber Aureus Epternacensis* (eind 12de-begin 13de eeuw), bewaard in Gotha (D). Specialisten herkenden een groot aantal fouten en onjuistheden in het werk van de kopiist ²¹⁰. Daarom vermoedt men dat de plaatsnamen vervalst zijn, waardoor de abdij ten onrechte 'oude' bezittingen in deze plaatsen kon rechtvaardigen. Met deze plaatsnamen moet dus zeer voorzichtig omgesprongen worden.

810:

- **Hulshout** vermeld als *Hulsholt* in een oorkonde bewaard in de abdij van Tongerlo waaruit blijkt dat Willibrordus bezittingen had in deze plaats ²¹¹

836:

- **Antwerpen** als *Andwerpam* in de *Annales Fuldenses* geschreven in de abdij van Fulda waarin de verwoesting van Antwerpen door de Noormannen geciteerd staat: *Nordmanni Andwerpam civitatem incendunt similiter et Witlam emporium iuxta ostium Mosae fluminis, et a Frisionibus tributum acceperunt* ²¹²

²⁰⁷ Theuws 1988, 81-86.

²⁰⁸ *Ibidem*.

²⁰⁹ *Ibidem*.

²¹⁰ Van Acker 1986, 160-163; Michiels 2012, 151-158; Van Uytfanghe 1981, 54-55; Rombaut 1987, 163, 164 en 172-174.

²¹¹ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/themas/14098> - bezocht op 22/01/2020.

²¹² Rau 1960, 22.

837:

- **Schelle** met als vermelding *Scelleburd* in het testament van graaf Everard uit 837: *Et volumus ut habeat quod in Scelleburd habere videmur, quod Matrid dudum habuit, et oanes res nostras quae conjacent in comitatu Tassandrio*²¹³

847:

- **Zwijndrecht** vermeld als *Squindrefth* in een 13de eeuwse kopie van een oorkonde uit 847 uit de abdij van Saint-Amand (Fr)²¹⁴

870:

- **Mechelen** meer bepaald de abdij van *Maalinas* vermeld als toegewezen aan Karel de Kale in het verdrag van Meerssen in 870²¹⁵

877:

- **Vorst** vermeld als *Forest villula in Taxandro* in een schenkingsacte van Karel de Kale aan de kerk van Nijpels in 877²¹⁶

912/915:

- **Mechelen** vermeld als *Maslinas* in een giftbrief van Karel de Eenvoudige uit de periode 912/915 waarbij hij de abdijen van Hastières en Mechelen overdraagt aan de bisschop van Luik²¹⁷

Na 950:

- **Schoten** met de vermelding *Scote* in een document te dateren na 950: *In Rien* [...] *Scote*²¹⁸

970:

- **Lier** voor het eerst vermeld als *Ledi* wat waterweg betekent, in 970²¹⁹

974:

- **Boechout** met als vermelding *Buocholt* gesitueerd in de ***pagus Renensis***, en **Noorderwijk** vermeld als *Northrewic*, in een oorkonde van Otto II uit 974 waarin hij het gebied terug geeft aan de Gentse Sint-Baafsabdij: [...] *in pago quoque Rien Buocholt eque cum ecclesia et reliquis appendiciis* [...] ²²⁰

976:

- **Boechout** met als vermelding *Buocholt* en **Itegem** vermeld als *Idingaheim* in een oorkonde van Otto II uit 976 waarin het gebied terug geeft aan de Gentse

²¹³ Theuws 1988, 81-86.

²¹⁴ Gysseling 1960 1108, MVN 27 (1951) 57.

²¹⁵ Mériaux 2006, 296.

²¹⁶ Van Den Bergh 1852, 216.

²¹⁷ Mériaux 2006, 296.

²¹⁸ Theuws 1988, 81-86.

²¹⁹ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/140034> - bezocht op 22/01/2020.

²²⁰ Theuws 1988, 81-86; Goris 1981, 95-126; Pas 2007, 18-19; Gysseling 1986, 11.

Sint-Baafsabdij (976): [...] *et in pago Rien Buocholt cum ecclesia et adiacentiis* [...] ²²¹

Tussen 995 en 1010:

- **Westerlo** (en **Hulshout**) met als vermelding *Westerlo*, **Olen** met als vermelding *Odlo*, **Buul** met als vermelding *Bolo*, **Westmeerbeek** met als vermelding *Mierbeke*, **Hombeek (?)** met als vermelding *Honbeke*, **en een onbekende plaats** met als vermelding *Buronte* in een oorkonde waarin bepaald wordt dat Ansfried, graaf van Texandria en later bisschop van Utrecht (995-1010), de dorpen in kwestie schenkt aan het kapittel van de domkerk van Utrecht: [...] *infra comitatum Rien nuncupatum quorum locorum hec sunt nomina: Westerlo, Odlo, Bolo, Mierbeke, Honbeke, Buronte* [...]

10de eeuw (onbepaald):

- **Muizen** met de abdij van Sint-Remoldus aan de Demer (10de eeuw): [...] *eadem abbatiam et alteram in honore sancti Remoldi martiris constructam quae sita est in comitatu Renis supra fluvium Tamarum* [...] ²²²

10de of 11de eeuw:

- **Kontich** vermeld als *Condacum* in een oorkonde uit de 10de of 11de eeuw bewaard in de abdij van Lobbes ²²³

1003:

- **Boechout** met als vermelding *Buocholt*, **Vremde** met als vermelding *Frimethe*, **Bonnekrooi** met als vermelding *Bunniggerotha* en **Wilrijk** met als vermelding *Uulrica* in een oorkonde waarin keizer Hendrik II opnieuw een aantal bezittingen bevestigt ten behoeve van de Sint-Baafsabdij in Gent (1003): [...] *et in Rien Buocholt cum ecclesiis singulis silvis et omnibus appenditiis propriis* [...] *Et in Rien villam Frimethe cum ecclesia et appendiciis, et nemus Bunniggerotha, et in Uulrica ecclesiam cum appendiciis* [...] ²²⁴

1008:

- **Waverwoud** met als vermelding *Waverwald*, rivier **Nete** met als vermelding *Nita* en **Heist-op-den-Berg** vermeld als *villas Heiste* in een oorkonde van keizer Hendrik II uit 1008 over de graasrechten van het Waverwoud [...] *super eorum proprias silvas, quae sunt inter illa duo flumina quae ambo Nitae vocantur et tercium Thila nominatur sitae et quae pertinent ad illas villas Heiste et Heinsteti*

²²¹ Theuws 1988, 81-86; Pas 2007, 19; <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/themas/13639> - bezocht op 22/01/2020.

²²² Theuws 1988, 81-86.

²²³ Roelandts 1989, 194.

²²⁴ Theuws 1988, 81-86; Pas 2007, 20.

*ac Badfrido nex non Machlinas nominatas quod tamen totum Waverwald appellatur in comitatu vero Botizonis comitis qui Antwerf dicitur situm [...]*²²⁵

Tussen 1019 en 1030:

- **Boechout** met als vermelding *Buocholt*, in een bedelbrief van de abt van de Sint-Baafsabdij aan de gravin Odgiva gemalin van de graaf van Vlaanderen (1019-1030): [...] *et in comitatu Anduwerpensi villam Buocholt cum ecclesia et omnibus redditibus [...]*²²⁶

1040:

- **Boechout, Vremde, Bonne krooi en Wilrijk** in een oorkonde van Hendrik III waarin deze domeinen werden bevestigd als bezit van de Sint-Baafsabdij²²⁷

1042:

- **Borsbeek** vermeld als *Bursebeke* in 1042²²⁸

1050:

- **Eindhout** vermeld als *Endeholt* in 1050²²⁹

1056:

- **Duffel** vermeld als *Duffla* in 1056

11de-12de eeuw:

- Rivier **Nete** met als vermelding *Nita* in de *Vita Gummari* van Theobaldus uit de 11de-12de eeuw: [...] *Haec uno a latere respicit Taxandriam; a latere altero Renensem provinciam: sed inter has et villam amnis, Nita nomine, medius fluit [...]*²³⁰

Uit de catalogus in bijlage blijkt duidelijk dat de meeste gemeentenamen voor het eerst vermeld worden in de 12de of 13de eeuw, wat minder van nut is voor de oudste geschiedenis van deze locaties. Toch kan de etymologische verklaring van de namen wijzen op een mogelijke vroegmiddeleeuwse oorsprong (zie *infra*).

Het in kaart brengen van de plaatsen vermeld in de *pagi Rensensis* of *Texandriae* vóór de 12de eeuw, geeft een beter beeld van het grondgebied van de *Pagus Renensis* en de dynamiek die de *pagi* ondergingen in de loop der eeuwen (fig. 3.20). In sommige oorkonden staat immers ook de *pagus* vermeld waartoe de plaats behoorde. Uit de oorkonden blijkt ook dat vele plaatsen uit het bisdom Kamerijk later in handen kwamen van het bisdom Luik en het bisdom Utrecht.

²²⁵ Theuws 1988, 81-86.

²²⁶ *Ibidem*; Pas 2007, 21; Voet 1949.

²²⁷ Theuws 1988, 81-86; Pas 2007, 22.

²²⁸ De Babandere *et al.* 2010.

²²⁹ Theuws 1988, 81-86.

²³⁰ *Ibidem*.

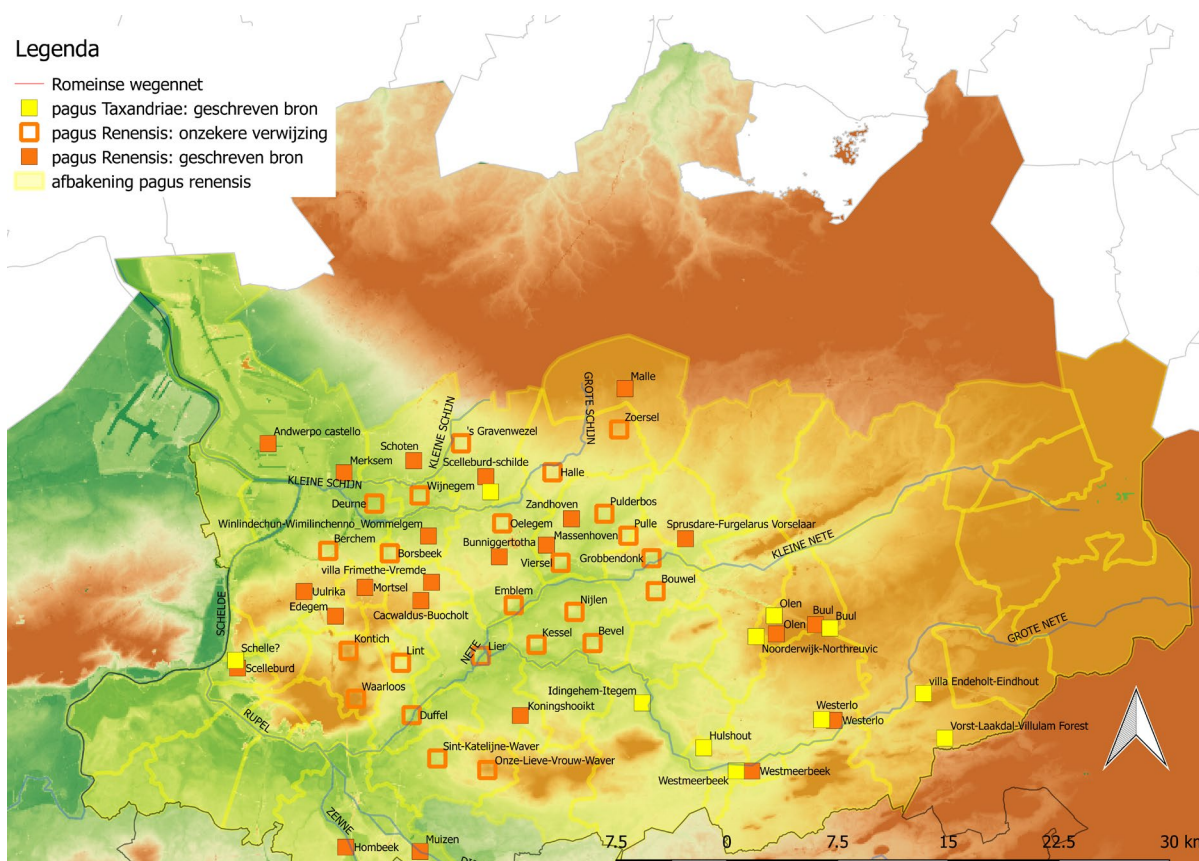

Fig.3.20: Plaatsen te situeren in de pagus Renensis of pagus Taxandriae zoals vermeld in de geschreven bronnen vóór de 12de eeuw - © AGIV.

Places situated in the *Pagus Renensis* or *Pagus Taxandriae* as mentioned in the written sources older than the 12th century AD. – © AGIV.

Etymologische indeling van de toponiemen in de Pagus Renensis

Zoals in het methodologisch overzicht van hoofdstuk 1.4 vermeld, is de hieronder opgenomen lijst zuiver suggestief. Verder interdisciplinair en specialistisch onderzoek is noodzakelijk om dit toponymische luik verder te verfijnen.

In het studiegebied is een opvallend aantal **voor-middeleeuwse namen** aanwezig (fig. 3.18: blauwe cirkels en 3.21): Ekeren, Kessel, Kontich, Retie en Wilrijk. Mogelijk is **Deurne** hier ook onder te tellen. Van Loon beschouwt ‘Deurne’ in elk geval tot een zeer oude laag van plaatsnamen²³¹. Michiels ziet in de naam ‘*Torninis*’ een Keltische herkomst nl. **turno*, wat betekent ‘talud, (vooruitspringende) hoogte’²³². In het oude centrum van Deurne zijn bij bouwwerken langs de Schijnbedding in de 70-er en 80-er jaren van de vorige eeuw, resten gevonden van een houten kade en sporen van een nederzetting. De datering van deze sporen is vooralsnog onduidelijk maar wijzen naar de vroege of volle middeleeuwen²³³. Het *patrocinium* van de Fredeganduskerk was oorspronkelijk Onze Lieve Vrouw zodat een vroegmiddeleeuwse stichting niet uitgesloten is. De *Vita Gommari* vermeldt tevens het

²³¹ Van Loon 1987, 179.

²³² Michiels 2012, 86-87.

²³³ Informatie heemkundige kring Turninum. Zie CAI locatie 366337.

bestaan van een vroegmiddeleeuwse abdij langs de Schijn te Deurne. Deze abdij die de relieken van de heilige Fredegandus zou bewaard hebben, zou door de Noormannen verwoest zijn in 836²³⁴.

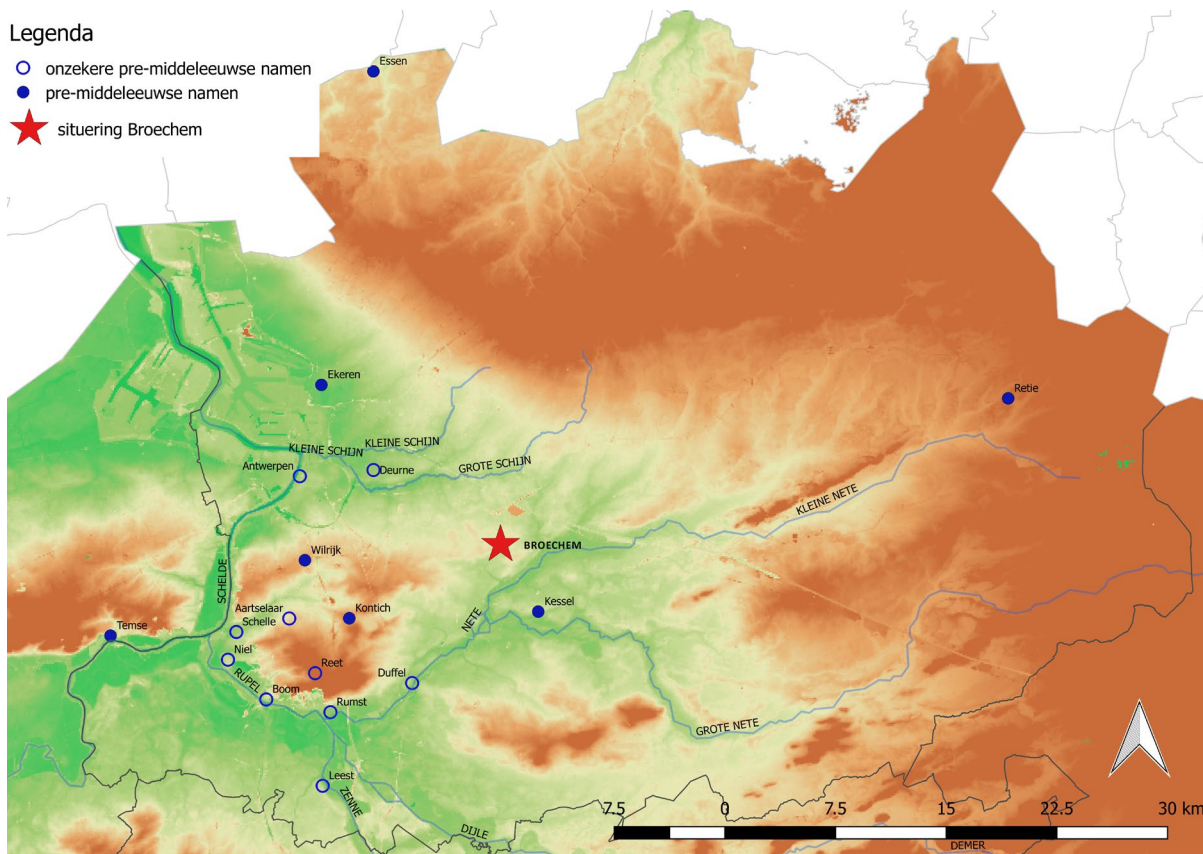

Fig. 3.21: Voormiddeleeuwse namen in de provincie Antwerpen - © AGIV.

Pre-Medieval toponyms in the province of Antwerp – © AGIV.

Ekeren zou volgens Leenders een pre-Germaanse waternaam kunnen zijn alhoewel hij een middeleeuwse verklaring voor deze plaatsnaam niet uitsluit²³⁵. **Kessel** is etymologisch afgeleid van het Latijnse *castellum* wat zou kunnen verwijzen naar de aanwezigheid van een versterking langs de Nete²³⁶. Er zijn Romeinse resten gemeld op meerdere plaatsen tussen de Bartstraat en de loop van de Nete²³⁷. De rijke prospectievondsten wijzen op een belangrijke site. Ook de parochiekerk van Kessel heeft een Lambertus-patronië dat kan wijzen op een vroegmiddeleeuwse stichting. **Kontich** zou voor de eerste maal geattesteerd zijn als *Condacum castrum* in de *vita* van de heilige Reinildis²³⁸. Alhoewel er onduidelijkheid heerst over de plaatsnaamverwijzing van de geboorteplaats van Reinildis die evenzeer naar Condé-sur-l'Escaut (F, Nord) als naar Kontich kan verwijzen²³⁹, staat vast dat *Condacum* of *Contiacum*

²³⁴ Verhulst 1978, 22-23.

²³⁵ Leenders 1996, 136.

²³⁶ Debrabandere *et al.* 2010.

²³⁷ Zie CAI locaties 100388, 100894, 100933, 100934, 100964, 101950, 151465 en Cuyt *et al.* 1987.

²³⁸ De *vita* is bewaard in een handschrift afkomstig uit de abdij van Lobbes, uitgevoerd in de periode 1445-1472 (Van Passen 1988, 38); Van Passen 1973, 244.

²³⁹ Rombaut 1987, 170-171.

etymologisch een Latijnse stam heeft, verwijzend naar het Keltische achtervoegsel *-acum* (eigendom van). De naam zou dan te verklaren zijn als het 'domein van Contius' en verwijzen naar de *vicus* die in Kontich-Kazerne opgegraven werd door de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie (AVRA)²⁴⁰. De verklaring voor de naam **Retie** is problematisch. Debrabandere *et al.* zien een mogelijk suffixvervanging (*-iacum* > *-ium* > *-io*, *-ie*) uit Gallo-Romeinse **Retiacum* en **Retium* en de afleiding van de Latijnse persoonsnaam Retus of Raetus. Dan zou de naam verwijzen naar 'het goed, de woonstede, de villa van een zeker Retus'²⁴¹. De naam **Wilrijk** gaat terug naar het Latijnse *Villariacum*, wat door Debrabandere *et al.* verklaart wordt als 'domein horend bij een villa'. Mogelijk wordt er verwezen naar een landgoed in Kontich of Rumst²⁴². De romanist Michiels houdt het eerder bij 'de eigendom van Villarius'²⁴³. Hij veronderstelt dat ook **Reet** in oorsprong een *-acum*-naam zou kunnen geweest zijn, in dat geval verwijzend naar 'de eigendom van Rhetus', zoals in Retie²⁴⁴. Dopsch meende dat de *-acum*-toponiemen verwijzen naar een meer officiële status van een Romeinse nederzetting, zoals een *vicus* of een *oppidum* of zelfs een *urbs* of een *civitas*²⁴⁵.

Dezelfde Michiels is van mening dat er in Vlaanderen heel wat meer taalkundige elementen uit de inheemse pre-Romeinse en Gallo-Romeinse periode zijn overgebleven dan de germanisten denken. Daarom argumenteert hij voor een Keltische oorsprong van enkele andere plaatsnamen in de regio en hoewel zijn historische interpretaties kritisch te benaderen zijn, zijn vele van zijn taalkundige interpretaties niet zomaar te negeren²⁴⁶. Voor **Aartselaar** ziet hij een verklaring in het Keltische *artos* 'beer' met **laros* 'onbegroeid terrein', dus 'laar van de beer'²⁴⁷. De naam **Boom** zou dan weer afkomstig zijn van *Bouiom* of 'plaats voor koeien', afgeleid van het Keltische woord *bou* 'koe'²⁴⁸. Uit Boom zijn tot nu toe geen archeologische sporen uit de vroege middeleeuwen bekend. Buiten enkele niet gelokaliseerde vondstmeldingen van Romeinse objecten²⁴⁹, zijn er evenmin structurele sporen van een Romeinse nederzetting langs de Rupel teruggevonden. Het *patrocinium* van de Onze-Lieve-Vrouwekerk wijst mogelijk toch op een vroegmiddeleeuwse stichting (zie *infra*). **Duffel** of *Dufflo* interpreteert Michiels als afkomstig van **Dufflom*, een evolutie uit *duo flumina*, in dit geval dan Dijle en Nete²⁵⁰. Hasse vermeldt er in 1908 de vondst van een speld met versierde kop die uit de 7de eeuw zou dateren²⁵¹. In de Nete werd in 1963 even stroomafwaarts van Duffel een zilveren steelpan gevonden, mogelijk een votieoffer²⁵². De oude repertoria vermelden voor Duffel nog de vaststelling van een Romeins wegtracé (zie *infra*). De

²⁴⁰ Roelandts 1989; Michiels 2012, 87-88; Reyns *et al.* 2017B; tijdens de opgravingen kwamen meerdere huisplattegronden, een Romeinse weg en een *fanum* aan het licht. De *vicus* was bewoond van ca. 50 voor Chr. tot het 3de kwart van de 3de eeuw.

²⁴¹ Debrabandere *et al.* 2010.

²⁴² Debrabandere *et al.* 2010.

²⁴³ Michiels 2012, 88-89.

²⁴⁴ Michiels 2012, 89-92.

²⁴⁵ Dopsch 1923-1924 (1987), 313.

²⁴⁶ Michiels 2012.

²⁴⁷ Michiels 2012, 79-80.

²⁴⁸ Michiels 2012, 92-95.

²⁴⁹ Zie CAI locaties 10005, 101834

²⁵⁰ Michiels 2012, 83-84.

²⁵¹ Zie CAI locatie 150957 en Sevenants 1987a, 96.

²⁵² CAI locatie 105109; Mariën 1970.

parochiekerk van Duffel heeft van oudsher een Martinus-patroniem, wat een aanwijzing kan zijn voor een vroegmiddeleeuwse oorsprong (zie *infra*). **Rumst** of *Rumesta* zou zijn oorsprong vinden in **Ruperosta* of ‘aanlegplaats aan de Rupel’. Deze plaats is inderdaad zeer strategisch gelegen aan de samenvloeiing van Nete, Dijle en Zenne en is bekend van de Romeinse site met artisanale wijk op het Molenveld²⁵³ en een Romeins legerkamp²⁵⁴ (zie *supra*). Op dezelfde manier verklaart Michiels de plaatsnamen **Zemst**, **Senosta* (net buiten het studiegebied gelegen) en **Leest**, **Le(g)iosta* als resp. ‘aanlegplaats aan de Zenne’ en ‘aanlegplaats aan de waterloop’²⁵⁵. **Schelle** of *Scella* zou afgeleid zijn van de Keltische of pre-Keltische naam van de rivier de Schelde, **Scaldis* (zie *supra* voor de betekenis van Schelde)²⁵⁶. Te Schelle lijkt er een belangrijke Romeinse site aanwezig op de hoger gelegen rug met zicht op de samenvloeiing van Rupel en Schelde, gekend onder het toponiem *Speltenvelden*²⁵⁷. Deze site ligt te midden van een kleiwinningsgebied en daardoor reeds deels vernield. Uit de vroege middeleeuwen zijn nog geen resten teruggevonden. De parochiekerk draagt het *patrocinium* Petrus zodat een vroegmiddeleeuwse oorsprong kan verondersteld worden. **Niel** tenslotte zou terug gaan tot het Keltische **Nigella* of ‘plaats waar het wasje gedaan wordt’²⁵⁸. Voorlopig zijn er noch Romeinse noch vroegmiddeleeuwse sporen aan het licht gekomen. Aan de parochiekerk is evenwel het *patrocinium* van Onze-Lieve-Vrouw toegekend, wat in vele gevallen wijst op een vroegmiddeleeuwse oorsprong.

Over de oorsprong van de naam ‘Antwerpen’ bestaat discussie²⁵⁹. Gysseling en Van Loon zien in Antwerpen de Germaanse elementen *anda* (tegen) en *werp* wat zou wijzen op ‘wat tegen iets/iemand is opgeworpen’. Beiden brengen deze verklaring in verband met ofwel een kunstmatige uitsprong in de Schelde, ofwel een aarden versterking. In de oudste vermeldingen van de plaatsnaam wordt de plaats trouwens vereenzelvigd met *castello* en/of *castro*. Als *Andouerpenses* en *Andouerpis* in de *vita* van Eligius (geschreven in het begin van de 8ste eeuw) zou verwijzen naar de bewoners van een locatie met die naam, dan wijst dit op een nederzetting met een zekere allure rond de tweede helft van de 7de eeuw²⁶⁰. Ook de vermelding van de verwoesting van Antwerpen (*Antwerpam*) door de Noormannen in 836 in de *Annales Fuldenses*, is niet te negeren²⁶¹. Het feit dat deze plaats bekend was in de abdij van Fulda (D, Hessen) wijst op de aanwezigheid van een centrum van enig belang, waarvan de oorsprong al in een oudere periode te situeren is. Waar dit vroegmiddeleeuwse Antwerpen juist gesitueerd moet worden was tot op heden echter een vraagteken. Op drie gouden munten en enkele losse vondsten na, bracht archeologisch onderzoek binnen de oude stadskern nergens duidelijke sporen van voor de 9de eeuw aan het licht. Een continuïteit

²⁵³ Zie CAI locaties 100613, 105352, 151164, 151744, 105355, 206831, 206853.

²⁵⁴ Sevenants & van Heesch 1988; Sevenants 1987b; Sevenants 1988; Sevenants 1989; Sevenants 1990a en 1990b; Sevenants 1991.

²⁵⁵ Michiels 2012, 96-99.

²⁵⁶ Michiels 2012, 84-85.

²⁵⁷ Zie CAI locaties 100619, 105357 en 150352.

²⁵⁸ Michiels 2012, 101-110.

²⁵⁹ Reeds in het verleden bestonden meerdere verklaringen voor de plaatsnaam Antwerpen: Michiels 2012, 163-166.

²⁶⁰ Van Loon 1987, 179-180; Michiels 2012, 167.

²⁶¹ Bellens 2013; Bellens et al. 2012, 6.

tussen de Gallo-Romeinse nederzetting die nabij de huidige Grote Markt werd opgegraven²⁶² en de Karolingische handelsnederzetting lijkt nochtans meer dan aanvaardbaar. Michiels brengt daarentegen vanuit zijn romanistische strekking argumenten aan voor een Latijnse verklaring van de naam Antwerpen die dan niet zou verwijzen naar een plaats maar naar de bewoners van een regio²⁶³. *Andouerpenses* en *Andouerpis* zouden dan afgeleid zijn van het Latijnse *Anduaeripenses* en *Anduaerpaei* of 'de bewoners van beide oevers'²⁶⁴. De 'Antwerpenaars' zouden dan de bewoners zijn van de laaglanden links én rechts van de Schelde, dus niet alleen het huidige grondgebied van de stad Antwerpen maar mogelijk ook het oostelijke Waasland. Mogelijk ging de Latijnse naam zelfs terug tot een Keltische voorganger met dezelfde betekenis²⁶⁵. Met andere woorden de *vita* van Eligius verwijst niet naar een plaatsnaam maar naar een ganse bevolkingsgroep die in een ruimer gebied woonde, zelfs op de linker Scheldeoever. Dat de hagiograaf de *Andouerpenses* of Antwerpenaars samen vermeldt met de Vlamingen, Friezen, Zeeuwen en barbaarse kustbewoners, allen volkeren, lijkt de interpretatie van Michiels te ondersteunen²⁶⁶. Verder zijn de vermeldingen van *Andouerpenses* en *Andouerpi* grammaticaal correct en in overeenstemming met de vermelding van *Flandrenses* en *Flandri* in dezelfde tekst²⁶⁷. Deze interpretatie is tenslotte ook logisch wetende dat Eligius bisschop was van Noyon-Doornik, en zich dus niet zou begeven naar een nederzetting in het aangrenzende bisdom Kamerijk waarvan het huidige Antwerpen deel uitmaakt. Hoewel Michiels de bevolking van Antwerpenaars situeert op beide Schelde-oevers, kan de vraag gesteld worden of deze Antwerpenaars niet de bewoners zijn van een nog groter gebied, met name de *pagus Renensis*, en dat de nederzetting die we nu kennen als Antwerpen, genoemd naar de bevolking van de ganse regio, een van de nederzettingen van dit gebied was. De genitiefvorm *Andouerpensis* is dan te interpreteren als de afgekorte versie van *Andouerpensis municipium* en verwijst aldus naar een groter centrum, wellicht een centrale plaats mogelijk beschermd door een klein militair bolwerk. Gezien de laatste ontwikkelingen in het onderzoek zou dit centrum wel eens te situeren zijn ter hoogte van de huidige Burchtsite²⁶⁸.

De overige plaatsnamen uit de inventaris stammen weliswaar uit jongere bronnen maar hun etymologische samenstelling wijst op een vroegmiddeleeuwse herkomst. Zowat al deze namen hebben een Germaanse oorsprong.

De oudste plaatsnamen zijn de **-hem/-heim** en **-ingen/-inga-heem-namen** (fig. 3.18: rode cirkel en 3.22) en verwijzen naar het Germaanse '*heim*' of 'plaats bewoond door een groep personen, met elkaar verbonden door familie- en of dienstverband', dus een hoeve of een groep van hoeves²⁶⁹.

²⁶² Oost 1987 en Bellens *et al.* 2007.

²⁶³ Michiels 2012, 115-123; 134-135; 159-160.

²⁶⁴ Michiels 2012, 177-188.

²⁶⁵ Michiels 2012, 193-206.

²⁶⁶ Michiels 2012, 116-123.

²⁶⁷ Michiels 2012, 117-123.

²⁶⁸ Volgens de laatste resultaten van het archeologisch onderzoek langs de Jordaenskaai zouden er inderdaad aanwijzingen zijn voor de aanwezigheid van een Romeins kamp (Bellens *in prep.*).

²⁶⁹ Leenders 1996, 137.

De **-zele/-sele-namen** zijn afkomstig van het Germaanse **saliz-* of ‘hallenhuis’ of ‘(tijdelijke) schuilplaats’(fig. 3.18: rode vierkanten en 3.23). De datering ervan is te situeren vanaf de periode tussen de 6de en 8ste eeuw²⁷⁴.

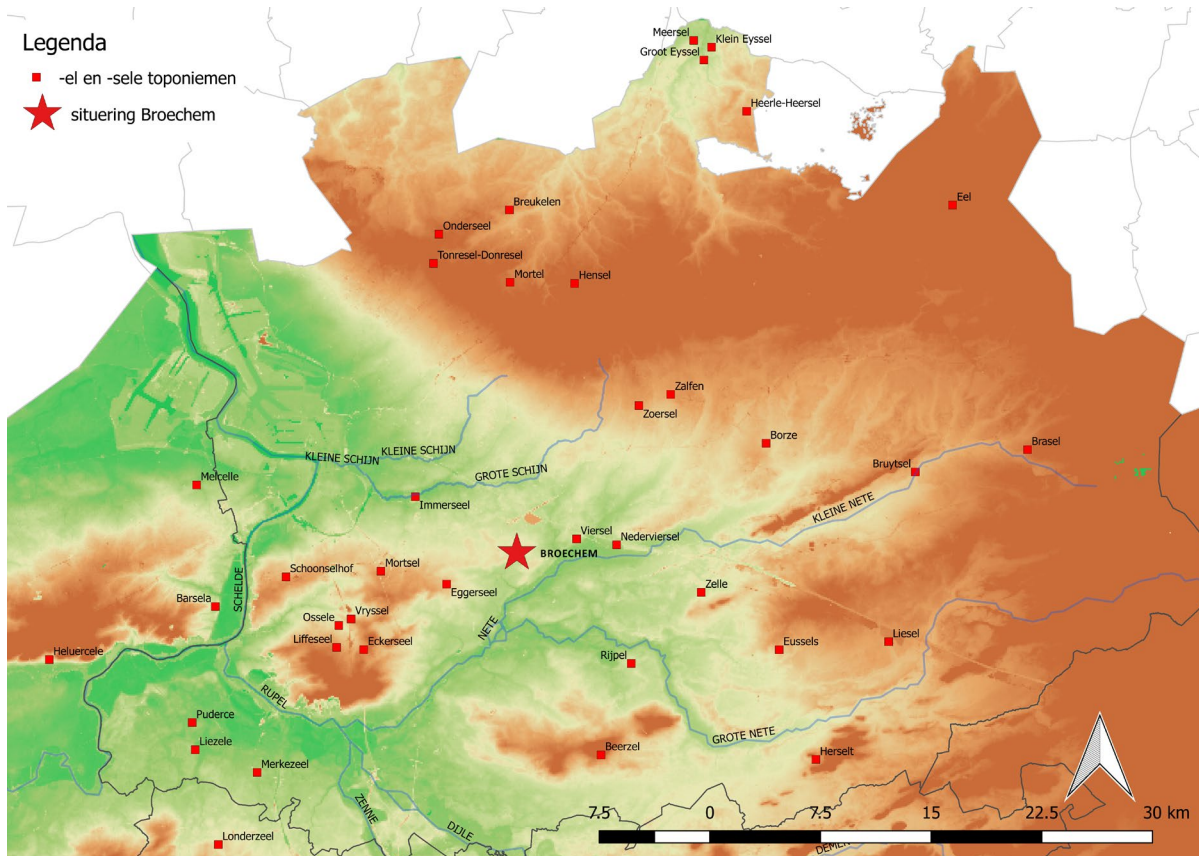

Fig. 3.23: -zele/-sele-namen in de provincie Antwerpen - © AGIV.

-zele/-sele-toponyms in the province of Antwerp – © AGIV.

In de provincie Antwerpen komen 39 dergelijke plaatsnamen voor waarvan meerdere geconcentreerd binnen het studiegebied maar daarnaast strekt de verspreiding zich ook meer noordelijk uit naar de zandige Kempen. Van Passen ziet enkele van de *-sele-* toponiemen evolueren tot een hogere status o.a. Ossele dat ontwikkelde tot het Groeningehof of het Kontichs Hof, zetel van de feodale dorpsheeren van Kontich, en Vrijsel dat zich op werkte tot de zetel van een leen- en cijnshof²⁷⁵. Etymologisch zijn deze toponiemen soms moeilijk te onderscheiden met **de -lo-, -le-, -el en gestel-namen** (fig. 3.18: groene vierkanten en 3.24)²⁷⁶. Deze **-lo-namen** zijn volgens Gysseling eveneens van Germaanse oorsprong en zouden ze verwijzen naar een ‘bosje of hoge zandgrond’ of ‘moerassige gronden, meersen’²⁷⁷. Deze

²⁷⁴ Gysseling 1978, 14-15; Theuws 1988, 77.

²⁷⁵ Van Passen 1973, 256.

²⁷⁶ Van Loon 2017.

²⁷⁷ Gysseling 1954, 103.

plaatsnamen zijn iets jonger en eerder Karolingisch van oorsprong²⁷⁸. Na de 13de eeuw zou het -lo-suffix volgens het Middelnederlands woordenboek niet meer voorkomen²⁷⁹.

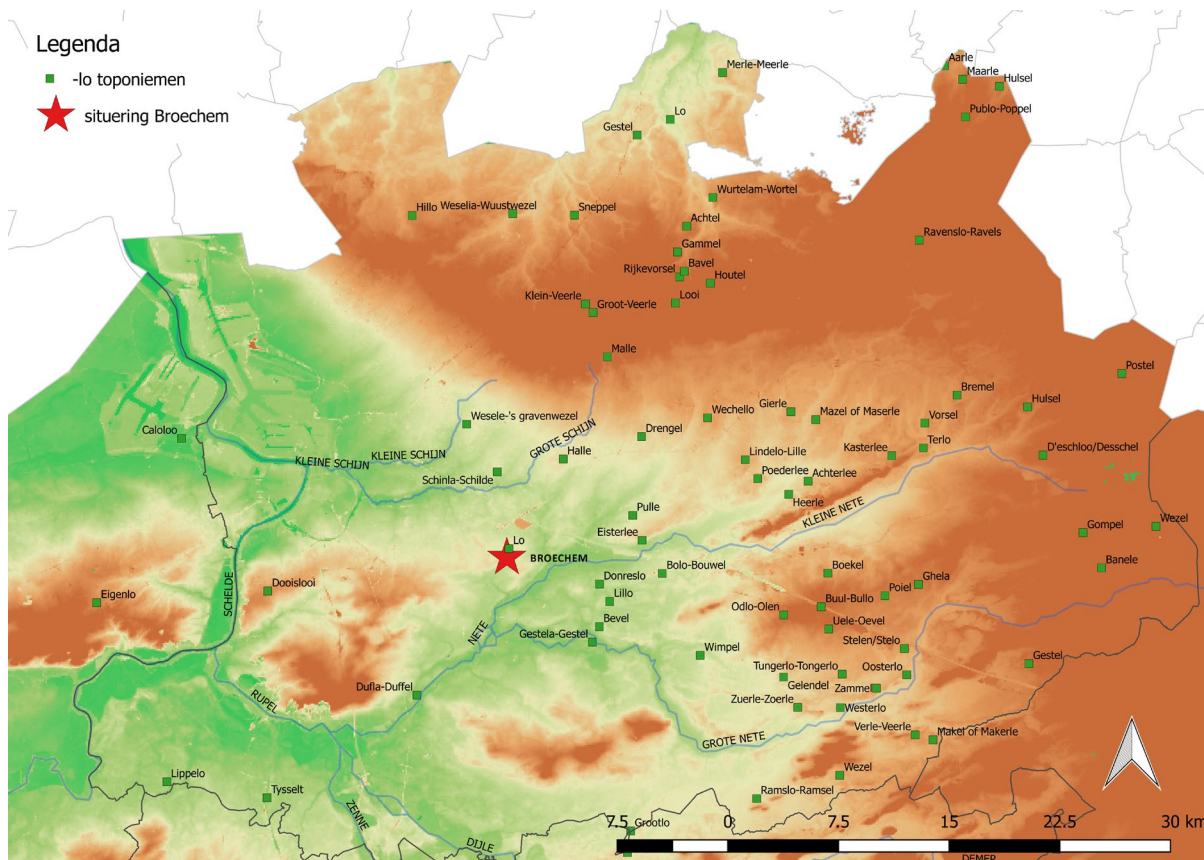

Fig. 3.24: -lo-namen in de provincie Antwerpen - © AGIV.
-lo-toponyms in the province of Antwerp – © AGIV.

De 77 in de provincie Antwerpen vastgestelde toponiemen van deze groep zijn alle in de meer oostelijke en noordelijke zone van de provincie te situeren. Ze komen nauwelijks voor binnen het kerngebied van de *pagus Renensis*. Dit fenomeen lijkt de jongere oorsprong van deze plaatsnamen te bevestigen.

De **-hove-namen** tenslotte (fig. 3.18: gele cirkel en 3.25) verwijzen naar een grote boerderij of kleine nederzetting bestaande uit meerdere hoeven en dateren uit de Karolingische periode wanneer de domeinvorming in volle groei was²⁸⁰. De 37 **-hove**-namen in de provincie Antwerpen zijn vooral verspreid in de noordelijke Kempen maar een redelijk aantal bevindt zich tevens binnen en dan vooral in het oostelijke deel van het studiegebied.

²⁷⁸ Theuws rekent deze namen althans tot de vroege middeleeuwen op basis van een reeks vermeldingen in de zgn. Echternachteksten waarvan de betrouwbaarheid echter in vraag wordt gesteld (Theuws 1988, 77). Helsen & Helsen daarentegen zien een jongere datering voor deze namen en plaatsen ze eerder in de 11de-13de eeuw (Helsen & Helsen 1978, 29-35).

²⁷⁹ <https://ivdnt.org/onderzoek-a-onderwijs/lexicologie-a-lexicografie/mnw> (geraadpleegd op 07/07/2020).

²⁸⁰ Theuws 1988, 77; Leenders 1996, 134; 143-144.

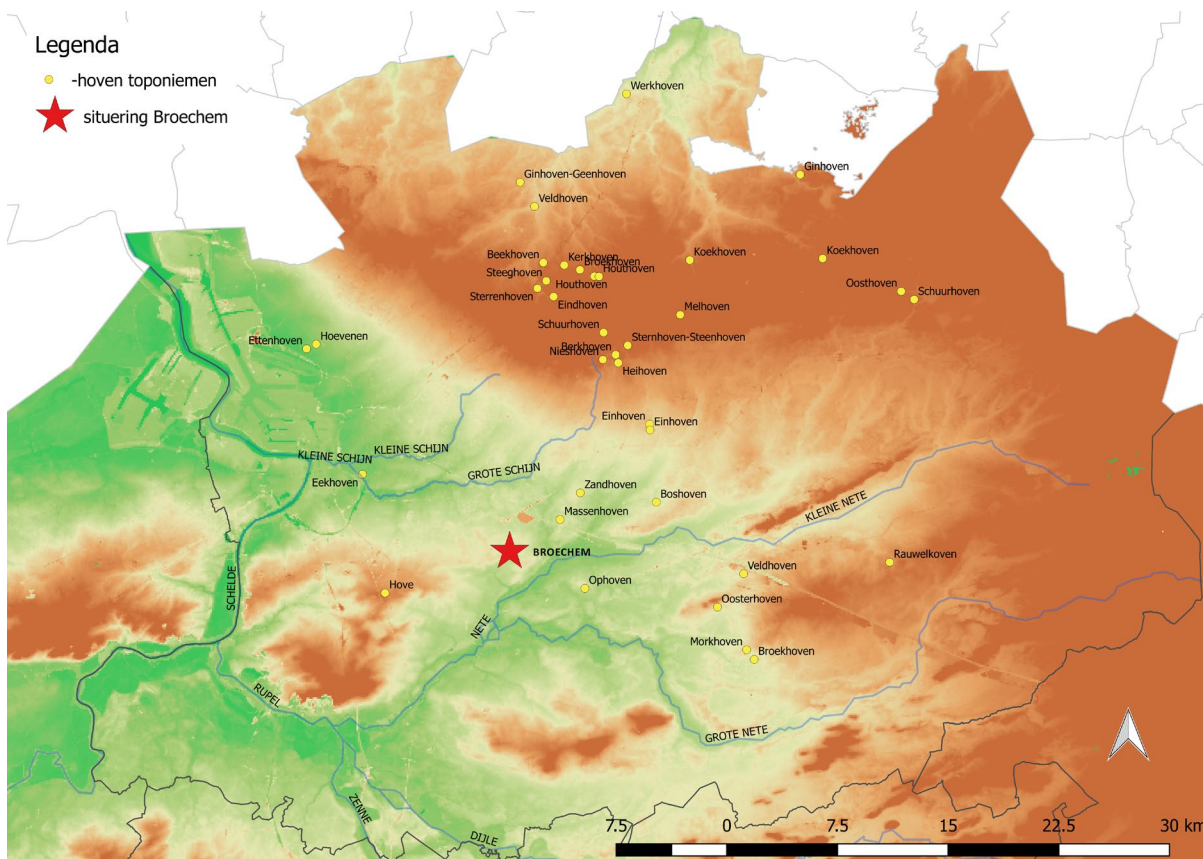

Fig. 3.25: -hove-namen in de provincie Antwerpen - © AGIV.
 -hove-toponyms in the province of Antwerp – © AGIV.

Slechts een drietal toponiemen binnen het studiegebied hebben een duidelijke **Scandinavische herkomst** en verwijzen mogelijk naar de aanwezigheid van Vikingen in de 9de eeuw (fig. 3.18: lila cirkel en 3.26). De Holme was de benaming van een waterloop langs de Steenborgerweerd, een strook land gelegen tussen verschillende waterlopen o.a. de Schijn, op het grondgebied van het huidige Merksem²⁸¹. Iets verder naar het noorden toe verwijst de (H)olmenbrug mogelijk naar dezelfde waterloop.

De geschreven bronnen vermelden de vernieling van Antwerpen door de Noormannen in 836²⁸². Te Ekeren werd in 1862 een Karolingische muntschat uit het midden van de 9de eeuw gevonden die er mogelijk begraven werd uit angst voor de Vikingraids²⁸³.

²⁸¹ Leenders 1996, 192.

²⁸² Tys *et al.* 2019.

²⁸³ Leenders 1996, 164; Bauwens-Lesenne 1965, 47.

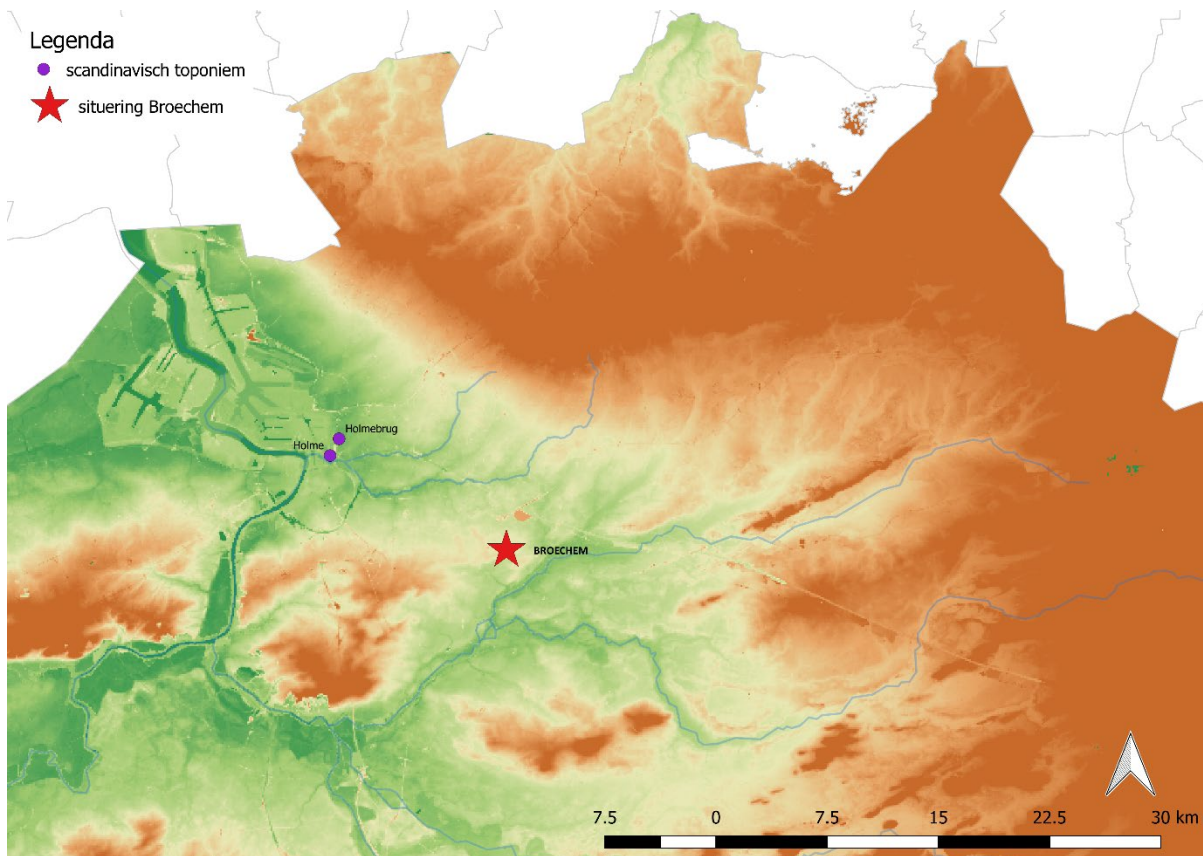

Fig. 3.26: Scandinavische toponiemen rond Antwerpen - © AGIV.

Scandinavian toponyms around Antwerp – © AGIV.

Een laatste interessant toponymisch element is het **wic-suffix**. Dit suffix is terug te vinden in Northrewic (Noorderwijk) dat een eerste vermelding kent in 974.

Tot slot dient nog gewezen te worden op de plaatsnamen Malle en Mechelen. Beide plaatsnamen zijn afgeleid van het Oudnederlandse '*machel*', '*mahal*' of '*mahl*' wat verwijst naar een vergader- of gerechtsplaats (*mallus*). Deze plaatsen zijn dus te interpreteren als ding (*thing*)- of vergaderplaatsen (*assembly places*) waar de *centena* of *hundred* in de pre-Karolingische periode verzamelde om te vergaderen en recht te spreken volgens het Frankische rechtssysteem²⁸⁴. De oorsprong van zowel Malle als Mechelen is dus mogelijk ook in de vroege middeleeuwen te situeren.

Op figuren 3.18 en 3.27 A en B is duidelijk op te merken dat de oudste plaatsnamen geconcentreerd liggen binnen het studiegebied van de *pagus Renensis*, terwijl de jongere plaatsnamen vanaf de Karolingische periode uitdeinen in oostelijke en noordelijke richting (fig. 3.28 A en B).

²⁸⁴ Fischer Drew 1991, 36

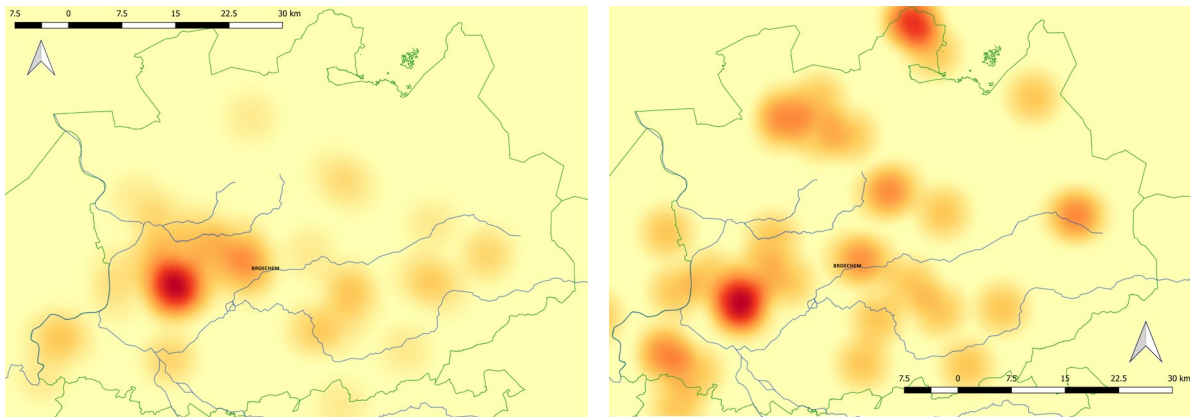

Fig. 3.27 A: Heatmaps van de *-(inga)hem*-toponiemen (links) en B: de *-sele*-toponiemen (rechts) - © AGIV

A. Heatmaps of the *-(inga)hem*-toponyms (left) and B. *-sele*-toponyms (right) – © AGIV.

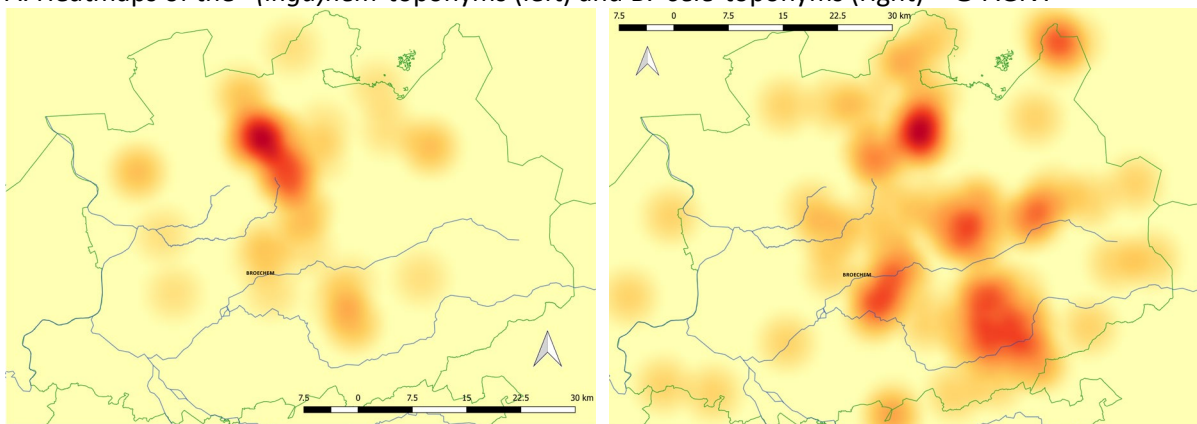

Fig. 3.28 A: Heatmaps van de *-hove*-toponiemen (links) en B: de *-lo*-toponiemen (rechts) - © AGIV.

A. Heatmaps of the *-hove*-toponyms (left) and B. the *-lo*-toponyms (right) – © AGIV.

Hieruit is af te leiden dat de oudste vroegmiddeleeuwse bewoning gericht was op de vruchtbaardere zandleemgronden van de *pagus* Rien en dat vandaaruit de kolonisatie van de zandige Kempen in noordelijke en oostelijke richting plaats vond. De aanwezigheid van voor-middeleeuwse plaatsnamen binnen het gebied van de *pagus* Rien laat bovendien toe te veronderstellen dat dit gebied ook reeds eerder in de Romeinse periode een gegeerd woongebied was. Wellicht kan er zelfs gesproken worden van continuïteit van bewoning tussen de 3de en 5de eeuw.

Uit deze studie van de plaatsnamen valt verder nog te concluderen dat sommige plaatsen in aanmerking komen om als centrale plaats geïdentificeerd te worden. Vaak lijken deze plaatsen gegroeid uit oudere Romeinse centra: Grobbendonk, Rumst, Kontich, Antwerpen. Ook te Malle en Mechelen waarvan het toponiem etymologisch gezien rechtstreeks in verband staat met een *ding*-oftewel centrale plaats, zijn Romeinse sporen geregistreerd. Het is daarom ten sterkste aan te bevelen deze vindplaatsen aan een verder onderzoek te onderwerpen. Betrouwbare dateringstechnieken zullen in de toekomst o.m. een eventuele continuïteit van bewoning en betekenis van deze plaatsen kunnen aantonen. Dit lijkt alvast op te gaan voor Antwerpen en Grobbendonk.

3.2.2 Andere geschreven bronnen

Slechts weinig van de bewaarde geschreven bronnen geven directe informatie over de samenleving in deze perifere regio van het Frankische koninkrijk²⁸⁵. Slechts een drietal bronnen krijgen hieronder meer aandacht omdat ze betrekking hebben op de lokale of regionale geschiedenis en/of gegevens bevatten over de sociale en economische structuren van een overwegend agrarische bevolking.

Hagiografieën of heiligenlevens

Hagiografen leggen de nadruk vooral op de christelijke deugden van de heiligen in kwestie en de mirakels waarvoor ze verantwoordelijk waren. Het spreekt voor zich dat deze biografische teksten niet altijd de werkelijkheid weerspiegelen en dat ze zeer kritisch moeten benaderd worden. Bovendien moet de aandacht gevestigd worden op het feit dat vele heiligenlevens pas enkele eeuwen later op schrift zijn gezet, en dat de beschreven gebeurtenissen vaak totaal niet stroken met de oorspronkelijke tijdsgeest van de Merovingische periode²⁸⁶. Meer specifiek voor het gebied van de *pagus Renensis* zijn slechts weinige en fragmentaire maar toch interessante heiligenlevens beschikbaar. Enerzijds zijn er de *vitae* van missionarissen die deze regio bezocht hebben. De *Vita Eligii* geschreven ca 645-670 door Audoënus/Ouen maar herschreven en aangepast in het begin van de 8ste eeuw, geldt als een zeer belangrijke bron. In de tekst staat o.a. beschreven hoe Eligius de door ‘heidenen’ vereerde heiligdommen in de regio van Antwerpen, vernietigde²⁸⁷. Daarnaast is er de *Vita Amandi* die ons informeert dat ook Amandus, apostel van de Franken genoemd, in de 7de eeuw diezelfde regio bezocht en daar problemen ondervond met de ‘heidense’ inwoners. In de *vita* is sprake van een epidemie die er uitbreekt, waardoor *vici et castra* getroffen worden. Deze verwijzing doet veronderstellen dat de bewoning in deze regio toch redelijk in aantal was²⁸⁸. De *vitae* van Willibrordus uit de 8ste eeuw en Bonifatius eveneens uit de 8ste eeuw behandelen eerder de situatie in Nederland en Duitsland maar zijn niettemin interessante bronnen. Anderzijds bevatten de heiligenlevens van enkele bisschoppen van het bisdom Kamerijk mogelijk interessante informatie zoals de *Vita Gaugerici* uit de 7de eeuw, net zoals de hagiografieën van andere bisschoppen zoals de *Vita Audomari* uit de 7de eeuw en de *Vita Vedasti* geschreven door Jonas van Bobbio in de 7de eeuw. Tot slot zijn ook de heiligenlevens van enkele plaatselijke heiligen zoals Bavo uit Gent (7de eeuw), Gummarus uit Lier (*vita* uit de 9de eeuw maar als 12de-eeuwse compilatie van oudere kronieken overgeleverd²⁸⁹), Rumoldus uit Mechelen (8ste eeuw), Dimpna uit Geel (7de eeuw), Odrada uit Balen (7de-8ste eeuw, *vita* uit 1304), Ermelindis uit Meldert (7de eeuw), Reinildis geboren te Condacum dat vaak – wellicht ten onrechte - met Kontich wordt vereenzelvigd (7de eeuw – zie *supra*)²⁹⁰.

²⁸⁵ Een uitgebreid overzicht van de geschreven bronnen m.b.t. de laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode is te vinden in Murray 2000.

²⁸⁶ Bühner-Thierry & Mériaux 2014, 567-572; Van Uytfanghe 1981, 23-23; Theuws 2009, 294.

²⁸⁷ Rombaut 1987, 164.

²⁸⁸ Van Uytfanghe 1981, 53.

²⁸⁹ Paaps 1944.

²⁹⁰ Zie voor verdere informatie <https://www.heiligen.net> – geraadpleegd op 21/01/2019.

Pactus Legis Salicae en Lex Ribuaria

De *Pactus Legis Salicae* waarvan men aan neemt dat ze opgesteld is tussen 507 en 511 onder de heerschappij van Clovis, is bewaard in de vorm van 87 verschillende manuscripten met elk hun eigen aanpassingen en wijzigingen wat het onmogelijk maakt om de oorspronkelijke tekstpassages te herkennen²⁹¹. Latere koningen voegden addenda toe zoals o.a. Chilperic (*Edictum Chilperici*) en Childebert (*Decretio Childeberti*). Pipijn III vervulde en hervormde de wet in 100 artikels rond 734/764. Onder Karel de Grote stond de opnieuw uitgebreide wet bekend als *Lex Salica Karolina* (ca. 800). De *Lex Salica* was een op schrift gestelde codex bestaande uit 65 artikels, waarvan de basis lag in oudere, wellicht mondeling overgedragen bepalingen. Met deze schriftelijke codex volgde Clovis het Romeinse, Westgotische en Burgundische voorbeeld²⁹². Later volgden nog een Angelsaksische en een Longobardische codex met wetteksten alsook de *Lex Baiuvariorum*, de *Lex Alamannorum* en de *Lex Ribuaria*, vermoedelijk rond het einde van de 6de en het begin van de 7de eeuw²⁹³. De Westgotische en Burgundische wetteksten sloten het meest aan bij de heersende Romeinse teksten; deze regio's waren ook het meest geromaniseerd. De Angelsaksische wetteksten behielden het meest hun Germaanse karakter. De *Lex Salica* lag er tussenin zodat aangenomen wordt dat de wet is samengesteld met de hulp van Romeinse rechtsgeleerden²⁹⁴. Deze wetgeving ontstond binnen de familiebanden van de verschillende stamgemeenschappen. Fischer Drew stelt dat Clovis als een der eerste koningen van het Frankische Gallië zich enerzijds wilde voordoen als een Romeins heerser maar anderzijds toch tegemoet wilde komen aan zijn Frankische onderdanen die wellicht in de minderheid waren ten opzichte van de Gallo-Romeinse bevolking. Het op schrift stellen van de Germaanse wetgeving naar Romeins model was een van de middelen daartoe²⁹⁵. De *Lex Salica* was vooral van toepassing in Noord-Gallië waar de meeste Frankische nederzettingen gelokaliseerd waren. De kerkelijke instellingen en de Gallo-Romeinse inwoners bleven vermoedelijk trouw aan de gevestigde Romeinse wetten. In de jongere *Lex Ribuaria* is duidelijk gestipuleerd dat elke inwoner het recht heeft om beoordeeld te worden door de wetten van zijn geboortepagus. Het lijkt er dus op dat de verschillende *patriae* van het Merovingische koninkrijk eigen wetten volgden. Wood neemt aan dat de *Lex Salica* in voege was in het West-Frankische Neustrische koninkrijk en de *Lex Ribuaria* in het Oost-Frankische Austrasië, alhoewel de begrenzing tussen beide gebieden een complex en dynamisch verloop kende en men zelfs de vraag kan stellen of deze begrenzing echt van betekenis was²⁹⁶.

De *Lex Salica* biedt veel inzicht over het Frankische rechtssysteem: aan het hoofd van dit systeem stonden de graaf en zijn ondergeschikte, de *centenarius*, *thunginus* of honderdman, die door de koning aangesteld werden en toezicht hielden. De rechtspraak gebeurde op lokaal niveau door 7 *rachimburgi* die wellicht uit de plaatselijke gemeenschap werden gekozen²⁹⁷. Naast de *Lex Salica* bleef ongetwijfeld een groot aantal, voor ons onbekende, mondeling

²⁹¹ In het werk van Katherine Fischer Drew is een vertaling van de *Lex Salica* opgenomen: Fisher Drew 1991, 52-225.

²⁹² Bühner-Thierry & Mériaux 2014, 58-61; 72-75.

²⁹³ Wood 1994, 116.

²⁹⁴ Wood 1994, 113.

²⁹⁵ Fischer Drew 1991, 20-27.

²⁹⁶ Wood 1994, 115.

²⁹⁷ Fischer Drew 1991, 33.

overgeleverde wetten bestaan²⁹⁸.

Dank zij de wetteksten komt de Frankische maatschappij beter in beeld²⁹⁹. De wetteksten schetsen een beeld waarin familiebanden uiterst belangrijk zijn. De familie droeg verantwoordelijkheden om familieleden bij te staan in rechtszaken en om eventueel een bijdrage van het weergeld te betalen. Een aantal artikels biedt informatie over het huwelijk, verloving, bruidsschat. Erfenisrecht blijkt van grote betekenis vermits verschillende wettelijke regels de erfenissen bepalen tussen de verschillende graden van familiebanden. Opvallend is dat vrouwen gelijke erfenisrechten genoten als mannen. Hieruit blijkt dat de vrouw in de Frankische maatschappij een redelijk onafhankelijke positie had.

Wat sociale klassen betreft, vermeldt de wet vrije lieden, halfvrijen of *lidi* en slaven. Slavernij blijkt nog een beduidende rol gespeeld te hebben in de samenleving.

Uit de Salische wetgeving is verder het rurale karakter van de Frankische bestaanswereld af te leiden³⁰⁰. In heel wat artikels is sprake van bossen, rivieren, akkers, boerderijen, jacht, omheiningen, boomgaarden, enz. Meerdere artikels zijn gewijd aan veediefstal waarin onderscheid wordt gemaakt tussen verschillende categorieën vee. Vooral voor varkens zijn verschillende benamingen weergegeven: melkbiggen, biggen uit het veld, eenjarige versus tweejarige zwijnen, zeugen, evers, gecastreerde beren. Een gemiddelde troep varkens telde 25 tot 50 stuks. Eenzelfde differentiatie wordt gemaakt voor runderen en paarden.

De straffen waren zwaar en gaan van geldstraffen van 40 tot 600 *solidi* tot inbeslagname van eigendom en tot de doodstraf door ophanging³⁰¹.

²⁹⁸ Wood 1994, 110.

²⁹⁹ Fischer Drew 1991, 39-51.

³⁰⁰ Fischer Drew 1991, 49; Nonn 2010, 122.

³⁰¹ Fischer Drew 1991, 50-51.